

ІСТОРІЯ І КУЛЬТУРА КРІЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІКИ

УДК 929:303.64 (470+477) Могилянський М.М.

*Світлана Миколаївна ЛЯШКО,
провідний науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень НБУВ,
кандидат історичних наук (Київ)*

КЕРІВНИЧИЙ ПОСТІЙНОЇ КОМІСІЇ ДЛЯ СКЛАДАННЯ БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА ДІЯЧІВ УКРАЇНИ М. М. МОГИЛЯНСЬКИЙ: ДОСВІД ПРОСОПОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

На тлі історичних подій перших десятиліть ХХ ст. досліджено долю правника, громадського діяча, літератора, публіциста та вченого-гуманітарія, керівничого Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України Михайла Михайловича Могилянського. Розкрито його внесок у справу підготовки Біографічного словника діячів України.

Ключові слова: Могилянський Михайло Михайлович, суспільно-політичне життя, Всеукраїнська академія наук, Постійна комісія для складання біографічного словника діячів України, українсько-російські зв'язки.

The work researches the life of a lawyer, public figure, man of letters, publicist and classical scholar, head of the Permanent Commission for making a biographic dictionary of Ukrainian personalities Mykhailo Mykhailovych Mogylianskyi against the background of historical events of the first decades of the 20th century. It also reveals his contribution to the making of the Biographic dictionary of Ukrainian personalities.

Key words: Mykhailo Mykhailovych Mogylianskyi, social and political life, All-Ukrainian Academy of Sciences, Permanent Commission for making a biographic dictionary of Ukrainian personalities, Ukrainian and Russian connections.

На фоне исторических событий первых десятилетий ХХ в. исследована судьба юриста, общественного деятеля, литератора, публициста и ученого-гуманитария, руководителя Постоянной комиссии для составления биографического словаря деятелей Украины Михаила Михайловича Могилянського. Раскрыт его вклад в дело подготовки Биографического словаря деятелей Украины.

Ключевые слова: Могилянський Михайл Михайлович, общественно-политическая жизнь, Всеукраинская академия наук, Постоянная комиссия для составления биографического словаря деятелей Украины, украинско-русские связи.

*«Ви більше мабуть ніж ми знаєте ціну життєві
і з доброї волі не віддасте переваги хоч і тихому
безтурботному життєві, але ж і безкольоровому»*
(Із листа П. Панча до М. Могилянського від 10.06.1926)

Із останніх десятиріч ХХ ст. вітчизняна біографія приділяє значну увагу історико-антропологічним дослідженням [35, с. 5–16]. У межах цих досліджень істотно змінилося ставлення до неповторних, індивідуальних біографій людей, яких, за існуючими критеріями, неможливо віднести до видатних історичних діячів. Зміщення акцентів у бік персональної історії пов'язане із загальними змінами ставлення до особистості та тенденцією до персоналізації предмету історії. Сучасний погляд на персональну історію дає змогу дослідникові поширити кордони біографічного методу, повніше використовувати при вивченні життя особи мікро- та макроаналіз, залучати різні види джерел, у яких зберігається індивідуальний досвід, емоційні переживання особи, що можуть пролити світло на реконструкцію особистого життя, формування та розвиток внутрішнього світу, індивідуальну поведінку, особистий вибір тощо, а також на недостатньо вивчені аспекти історичного соціуму, в якому проходило життя особи [66, с. 262–268]. Особисті історії сприяють реконструкції багатьох аспектів минулого.

Перші десятиріччя історії Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН) пов'язані не лише з діяльністю визначних учених та організаторів науки – В. І. Вернадського, В. Л. Модзалевського, С. О. Єфремова, А. Ю. Кримського, Д. І. Багалія, О. П. Новицького, О. І. Левицького та ін. Історія розвитку науки в Україні, її окремих напрямів тісно пов'язана з діяльністю всього наукового колективу Академії, співробітники якої внесли значний інтелектуальний, організаційний внесок у розвиток вітчизняної науки. До їх числа слід віднести й Михайла Михайловича Могилянського, діяльність якого в цій інституції поки ще недостатньо висвітлена.

Доба, на яку припадає активна праця у ній Михайла Могилянського, ще мало досліджена в людському вимірі. Вона наповнена значними політичними та соціальними змінами та подіями, що акумулюють значне напруження людської волі, психіки, фізичні та моральні потуги кожної людини. Дослідники вважають, що «...комплексное изучение человека, взятого во всей полноте его связей и отношений с окружающим миром и во всем богатстве его характеристик как целостного биосоциального существа – пожалуй один из признаков современного процесса глобализации. В науке это находит выражение в появлении множества новых отраслевых «антропологий», так и в неуклонной тенденции к сис-

темному междисциплінарному дослідженню проблеми человека» [1]. У цьому контексті кожна сфера людської діяльності важлива, значуща та гідна самого ретельного професійного вивчення.

При написанні цієї праці були використані архіви Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) – Ф. I, III, X; Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України) – Ф. 195; Чернігівського державного архіву; Російського державного архіву літератури та мистецтва (далі – РДАЛМ) – Ф. 1267; Державного архіву Російської федерації (далі – ДА РФ) – Ф. 5878); Науково-дослідного відділу рукописів Російської державної бібліотеки (далі – НД ВР РДБ). Особливий інтерес являють автобіографічні матеріали, зокрема «Повесть о днях моей жизни. 1890-1905» [65, зош. 1-25], «В девяностые годы» [45], автобіографічний начерк, написаний 1929 р. на прохання Інституту В. І. Леніна¹ [15, спр. 2399], особисте листування (декілька сотень листів) із перелічених архівів, а також із фонду відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ЦДІАК України (фонд Грушевських, 1235), фондів Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М. М. Коцюбинського [34, с. 367-462], Державного музею К. О. Федіна (Москва), літературні, літературознавчі, публіцистичні твори М. М. Могилянського, а також свідчення сучасників. При реконструкції біографії М. М. Могилянського відчувалася відсутність низки джерел особистого характеру, що створювало для автора статті певні епістемологічні труднощі. Для реконструкції окремих фрагментів біографії, поряд із особистими джерелами, використовувався культурно-історичний контекст.

Михайло Михайлович Могилянський розпочав свою працю в Всеукраїнській Академії наук п'ятдесятирічною людиною. Але з попереднім та академічним періодом його життя та діяльності пов'язані певні події, зокрема й фатальні, наслідки яких суттєво вплинули на працю вченого у ВУАН і подальше життя. Тому в статті їм також приділена увага.

Статті та публікації, присвячені М. М. Могилянському, поки ще маловідомі широкому науковому загалу. Вони почали з'являтися в Україні наприкінці 80-х рр. в ХХ ст. [26; 53; 79-82] і стосувалися, переважно, окремих епізодів його життя або напрямів діяльності. Кожен із дослідників додав до вивчення життя та творчості

¹ Інститут Леніна був створений 31.03.1923 р. 02.09.1923 р. був підпорядкований ЦК РКП(б) на правах відділу. 31.05.1924 р. XIII з'їзд РКП(б) оголосив про відкриття Інституту Леніна. 20.08.1928 р. постановою ЦК ВКП(б) Інститут Леніна було злито з Істпартом і у листопаді 1931 р. об'єднано з Інститутом К. Маркса і Ф. Енгельса в Інститут Маркса-Енгельса-Леніна при ЦК ВКП(б).

Михайла Михайловича свій внесок. Так, у результаті наукових пошуків Г. М. Кураса і В. Г. Сарбея вдалося встановити точну дату та місце смерті М. М. Могілянського. У дослідженнях Н. Шумило перевага надається літературній і літературознавчій діяльності вченого. Так, саме їй належить заслуга підготовки до публікації роману «Честь». Водночас, бурхливе життя, широке коло друзів і знайомих, багато з яких є національною гордістю, талановита родина, багатогранна літературознавча, публіцистична, журналістська, перекладацька діяльність цієї непересічної особи ще чекає своїх дослідників і потребує заповнення нарративом. У цьому контексті ми розглядаємо нашу працю як спробу створити канву життя М. М. Могілянського та висвітлити на ній один із суттєвих етапів життя та діяльності, пов'язаний із Всеукраїнською Академією наук.

Михайло Михайлович Могілянський народився 22.11(4.12).1873 р. у Чернігові. Батько — Михайло Якович закінчив юридичний факультет Університету Св. Володимира (Київ) і займався юридичною практикою. Про нього Михайло Михайлович згадував так: *«Веселый, общительный, он был кумиром для всей многочисленной родни, ... любимым другом и добрым надежным для множества преданных друзей и приятелей, моральным маяком и авторитетом для всего своего общественного и семейного окружения ... Его мнением, его оценкой не только интересовались, но и дорожили, его осуждения избегали, не раз трепетали»* [65, зош. 2, с. 166]. У 80-90-х рр. XIX ст. Михайло Якович обіймав посаду товариша голови карної палати Чернігівського окружного суду.

Мати, Марія Миколаївна (в дівоцтві — Максимович) — освічена, культурна жінка. Закінчила Левашовський пансіон у Києві та з відзнакою — класи Фундуклеївської гімназії. Основною рисою її характеру, яку, як пише Михайло Михайлович, він успадкував від матері, було: *«не только делать то, чего она хотела, хочет очень, но и положительно быть не в состоянии отказаться от того, чего она хотела и считала вправе хочет ...»* [65, зош. 2, с. 199]. Мати турбувалася та сприяла поширенню горизонтів суспільних інтересів сина. По смерті батька (24.08.1894, Чернігів) родина переїхала до Петербурга. На початку XX ст. Марія Миколаївна працювала секретарем у петербурзькому видавництві М. В. Пирожкова, що об'єднувало прогресивних російських і українських авторів, була уповноваженою «Общества Вспомоществования студентам Петербургского университета по заведыванию университетской столовой». Перша книжка Михайла Михайловича («Оповідання», 1916) побачила світ у Петербурзі саме завдяки їй. Померла М. М. Могілянська 14 липня 1918 р. [65, зош. 3, с. 215].

Мав Михайло Могилянський двох братів. Старший брат – Микола², відомий російський антрополог, етнограф, музеєзнавець, а молодший – Петро³, відомий у Петербурзі адвокат. Також М. М. Могилянський мав сестру.

Михайло Михайлович закінчив класичну гімназію у Чернігові (1892). Під час навчання захопився ідеями М. Драгоманова, особливо з національних питань і українського, зокрема, ідеєю федеративного устрою. У нарисі «В девяностые годы», завершеному у 1922 р., він напише про вплив ідей М. Драгоманова наступне: М. Драгоманов «...виявився надійним провідником між Сцїллою доктринерства, абстрактного космополітизму, який закриває очі на реальну дійсність, і Харибдою вузького націоналізму, схилення перед «національними святощами» за рахунок загальнолюдського змісту» [45, с. 136]. За спогадами Ю. Виноградського, М. Могилянський брав участь у створенні нелегальної бібліотеки гімназистів і семінаристів. Частина книг із українського відділу бібліотеки зберігалися в будинку Могилянських. На його ім'я також була передплачена газета «Народ», що видавалася в Галіції за участю М. Драгоманова. Це були дуже ризикові кроки з боку гімназиста Михайла Могилянського. В бібліотеці був також часопис «Зоря» за участю І. Франка та М. Павлика [18, № 2]. Свої знання з україніки Михайло набував у цій бібліотеці, але, за його словами, ще раніше на його світогляд вплинули: «песни и сказки няни, окружающая природная стихия, позже – украинский театр, украинская книга – были факторами моего органического украинства, ослаблявшегося однако обрусевшей, в значительной степени, семьей и школой, в которой все украинское было строжайше запрещенным и как таковое преследовалось...» [65, зош. 15, с. 479]. У гімназичний період підліток познайомився з празьким виданням «Кобзаря» Тараса Шевченка, що зберігався в бібліотеці батька. У цих книгах і журналах молодий Могилянський шукав відповіді на питання боротьби із самодержавством як невідкладним історичним завданням [45, с. 135, 137].

У 1892 р. М. М. Могилянський став студентом юридичного факультету Петербурзького університету. Під час навчання брав

² **Могилянський Микола Михайлович** (1871, м. Чернігів – 1933, Прага) – антрополог, етнограф, музеєзнавець. Закінчив природознавче відділення фізико-математичного факультету Петербурзького університету. Завідував етнографічним відділом Російського музею (Петербург). У складі Російського Географічного товариства проводив роботу по складанню етнографічної карти Росії. У 1918 р. емігрував до Чехословачії. Викладав географію й етнографію у Празі.

³ **Могилянський Петро Михайлович** (1881, м. Чернігів – 1921, Київ) – юрист. Закінчив юридичний факультет Петербурзького університету. Займався адвокатською діяльністю у Петербурзі. Член Петроградської української громади, її Ради, Управи Українського Червоного хреста [17, спр. 5831].

участь у петербурзьких марксистських гуртках, Касі взаємодопомоги студентів Петербурзького університету [45], у травні 1899 р. заарештовувався, кілька місяців пробув у петербурзьких «Хрестах», вислався під 3-річний гласний нагляд поліції у Чернігів. У «Хрестах» познайомився з Іваном Каляєвим — революціонером-терористом, виконавцем замаху на московського генерал-губернатора, великого князя Сергія Олександровича. І. П. Каляєв залишився у пам'яті Михайла Могилянського людиною «високо розвинутим почуттям честі» та високих моральних обов'язків.

Для отримання свідоцтва про завершення семи навчальних років, або 14 семестрів в Університеті, М. М. Могилянський у березні 1900 р., за допомогою матері, отримав дозвіл від Міністерства народної освіти та департаменту поліції прибути до Петербурга для складання іспиту з богослов'я. По дорозі завітав до свого приятеля М. М. Лохова (Ольхіна) до Пскова, де познайомився з В. І. Леніним. Як свідчать «Спогади про зустріч з В. І. Леніним» [73, спр. 643, 7 арк.], за дорученням останнього, повертаючись до Чернігова, Михайло Могилянський заїхав до Полтави, де зустрівся з В. П. Ногіним та Ю. О. Мартовим (Цедербаумом) та передав останньому листа. Це мало наслідком новий арешт.

Згодом, за згадкою Н. Д. Полонської-Василенко, зустріч із В. І. Леніним створила в Академії навколо Михайла Могилянського свого роду «ореол»: «...мало хто навіть зі старших комуністів мав у своєму життєписі такий аут, і де б не був Могилянський, його оточувала комуністична молодь і побожно розпитувала, який вигляд мав Ленін, що він казав, які були інтонації його голосу і т. д.» [59, с. 126]. Згодом ця зустріч, участь у полеміці з національних питань, критика в статтях В. І. Леніна позиції партії кадетів і, зокрема, М. М. Могилянського, стане одним з приводів для його майбутніх обвинувачень у націоналізмі.

Навесні 1903 р. М. М. Могилянський склав у Новоросійському університеті (м. Одеса) останні державні іспити. На той час він був цілком захоплений перспективою вступу до адвокатури. Мріяв брати участь як захисник у політичних процесах. У революційний період 1905 р. посилилася роль професійної освіти в Росії, а також надія і віра в можливість сприяти політичним перетворенням, що обмежать самодержавство та покращать життя. Такі погляди були притаманні освіченій молоді⁴. В автобіографічних споминах він так писав про свою мрію та перші кроки на цьому шляху:

⁴ Так, О. Ф Керенський, майбутній Голова Тимчасового уряду, після закінчення Санкт-Петербурзького університету (1899–1904) мріяв увійти до групи «політичних адвокатів», які захищали осіб, котрих обвинувачували у політичних злочинах [22, с. 249].

«... Чувствовал себя безраздельно принадлежащим к числу «пренебрегающих презренной пользой» ... Всегда неизменно у меня было живое чувство, которое определяло линию поведения, чувство, что в мир пришел я не для того, чтобы заботиться о нуждах «низкой жизни», не для того или иного устройства своего житейского благополучия, самые мысли о каком-то рождели скуку. И никогда стремление к житейскому благополучию не становилось препятствием на пути моих идеологических исканий [підкреслено нами – С. Л.], что все-же, однако, не мешало мне в них запутываться, заходить в тупик, терять уверенность в правильной ориентации, испытывать острую саднящую тоску этой утраты и без тлетворного влияния забот о личной пользе житейского карьеризма. Вкуса к нему никогда не имел...» [65, зош. 25, с. 1992]. Ця розлога цитата додає розуміння до устрою приватного й особистого життя М. М. Могілянського, багато що пояснює у його вчинках на різних етапах життя.

Як адвокат Михайло Михайлович брав участь у великих «аграрних» процесах у Києві, Вінниці, Глухові, Чернігові, у політичних процесах у Чернігові, Києві, Петрограді. Був захисником у «погромних» процесах у Кишиневі. На недовгому шляху адвоката М. М. Могілянський не зробив ані кар'єри, ані розбагатів. Його мати у листі до М. Шрага писала: «Вы представить себе не можете, какой это, попросту говоря, глупый бессеребрянный ... Не знаю, известен ли вам эпизод о том, как он приезжал в Чернигов специально на защиту по сенсационному делу, сотканному административной паутиной, а затем выступал по этому делу в Сенате и ему не возвратили даже его путевых расходов и денег, истраченных на бесконечные ответные телеграммы делового характера. Ему пришлось полтора месяца оплачивать путевые расходы из грошовой работы газетной. И так он действует везде, когда дело касается материальных его интересов» [13].

Після 1920 р. М. М. Могілянський уже не повертався до адвокатської діяльності. Пізніше цей період життя, пов'язаний із професійною адвокатською діяльністю, він назве однією з своїх великих помилок. Зокрема він писав: «...Юристом я стал вопреки тому, что юридические науки в сущности меньше всего интересовали меня, а к таким важнейшим юридическим дисциплинам как римское и гражданское права я даже питал необходимое отвращение... Только общей теорией права и праву государственному отдал я известную дань увлечениям да немало поработал над отделом уголовного права о преступлениях политических и общественных. Но поработал все-таки только мимоходом, между прочим». Свій вибір професії він пояснював, з одного боку, зацікавленістю політичною економією, а з іншого — шкільною програмою з літератури, «извратившей мое представление о филологических науках вообще и понимание значения и удельного веса античной культуры» [65, зош. 10, с. 464]. Ще раніше, у спогадах «В девяностые

годы» Михайло Могілянський писав, що в питанні звільнення Росії від самодержавства, відкритою для нього залишалася відповідь на питання про методи революційної боротьби. Його вирішення він сподівався отримати від університетської науки. Цією обставиною й визначився вибір юридичного факультету [45, с. 134]. Подальше життя М. М. Могілянського здебільшого було спрямоване на літературну діяльність і працю у ВУАН. Але юридична освіта й адвокатська практика виявлялися впродовж усього життя Михайла Михайловича. У різних життєвих ситуаціях він у той чи інший спосіб захищав честь і гідність свою та своїх близьких і друзів.

З Чернігівщиною у М. М. Могілянського був пов'язаний певний період життя та суспільної діяльності. У 1904–1917 рр. він був гласним⁵ Городнянського повітового земського зібрання⁶. Як пізніше писав Михайло Могілянський: «Участие в земской работе в качестве гласного было осуществлением давней мечты, рожденной где-то, вероятно, около 1890 г. под влиянием Драгомановских идей. Земство было для меня той средой, той ареной, в которой и на которой метод борьбы за политическое преобразование страны, примененной в «Манифесте Кассы взаимопомощи», должен был привести к постановке Конституционной проблемы...» [65, зош. 19, с. 1579]. Тому, перебуваючи значну частину часу в Петербурзі, він намагався не пропускати зібрань, особливо тих, на порядку денному яких стояли політичні чи економічні питання [65, зош. 9, с. 1584].

У 1913 р. тими самими земськими зборами Михайло Могілянський був обраний на посаду мирового судді у Городні. 25 лютого 1914 р. (за старим стилем) він разом із Марією Миколаївною, яка була в гостях у сина, провели в Городнянському соборі панахиду по Т. Г. Шевченкові. Як писав Михайло Михайлович у листі до М. С. Грушевського: «В Городні се впервые відбулася Шевченківська панахида ... На жаль у церкві людей було дуже мало...» [17, спр. 5807]. У червні 1917 р. він повернувся на посаду Городнянського мирового судді, а в серпні був призначений товаришем голови Чернігівського окружного суду. Ще раніше, короткий термін він займав посаду присяжного повіреного при цьому суді. Як свідчить «Характеристика политической деятельности членов Черниговской земской управы и уездных земств 1909–1915», увесь час перебування в Чернігові та Городні, як політично неблагонадійний, він знаходився під наглядом поліції [78].

⁵ За словником Брокгауза та Ефрона (СПб., 1894, т. 12, с. 533–542), відповідно до Положень 1864 і 1890 рр., гласний повітового земського зібрання — член земського зібрання, що відбувалося один раз на рік; обирався один раз на три роки.

⁶ Городня — місто в північній частині Чернігівської губ; від 1782 р. і до революції — повітове місто.

У 1918–20-х рр. займав у Чернігові посади секретаря кооперативного відділу раднаргоспу, голови літературного комітету відділу народної освіти та голови Чернігівського українського видавництва «Сіверянська думка». Брав участь у роботі Чернігівської губернської вченої архівної комісії. На все життя він зберіг дружні стосунки з чернігівцями — М. М. Коцюбинським, І. Л. Шрагом, А. В. Верзиловим, родинами Василенків, Дорошенків.

Громадську діяльність на посаді гласного Городнянського повітового земського зібрання М. М. Могилянський поєднував із професійною адвокатською, політичною, публіцистичною та літературознавчою діяльністю у Петербурзі. У 1913–1914 рр. М. М. Могилянський був присяжним повіреним при Петербурзькому окружному суді [78]. Брав участь у справі Бейліса. У 1911 р. він у числі кількох сотень представників науки, культури, освіти, армії, студентства підписав звернення В. Короленка «К русскому обществу. По поводу кровавого навета на евреев»⁷. За участь у протесті петербурзьких присяжних повірених Санкт-Петербурзької судової Палати по справі Бейліса притягався до суду (23.10.1913). Був звільнений із посади та засуджений Петербурзьким окружним судом на півроку тюремного ув'язнення. Перша світова війна звільнила М. М. Могилянського від відбуття покарання. Про цей факт життя Михайло Михайлович згадував у листах до М. С. Грушевського [74] та інших документах [15, спр. 2399; 20, спр. 5968, арк. 3].

Петербурзький період життя був однією із яскравих сторінок у біографії М. М. Могилянського. У цей час він брав участь у роботі Петербурзької громади — філії Всеукраїнської організації (Київ), що згуртувала навколо себе творчу інтелігенцію. Історія українського руху того часу в Петербурзі тісно пов'язана з іменами Г. П. Житецького, Д. І. Дорошенка, О. Г. Лотоцького, П. Я. Стебницького, П. І. Зайцева та іншими. Двоє останні увійшли до першого складу Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України УАН-ВУАН (1918–33). У зв'язку із діяльністю української колонії в Петербурзі, О. Г. Лотоцький⁸ тепло згадує і М. М. Могилянського: *«Дуже жвавою та активною постаттю на петербурзькому ґрунті був Михайло Михайлович Могилянський. Натура талановита, різнобічна, хоч трохи розкидана, і це останнє перешкоджало йому в якійсь одній ділянці виявити ті здібності, що дала йому природа»* [38, с. 682].

⁷ Автор звернення «К русскому обществу» — В. Г. Короленко. Стаття була надрукована в газеті «Речь» від 30.11.1911 р.

⁸ **Лотоцький Олександр Гнатович** (1870–1939) — громадський, культурний, церковний, державний діяч, письменник, публіцист, видавець. Протягом 1900–17 рр. жив у Петербурзі, працював у Контрольній палаті. Брав активну участь в діяльності української колонії в Петербурзі.

Поряд із професійною та політичною діяльністю, М. М. Могилянський активно займався журналістикою. Друкував інформаційні повідомлення, часто торкаючись українських справ, на сторінках тижневика «Украинский вестник», «Речь», української газети «Рідна справа — Вісті з Думи». Частина публікацій стосувалися огляду культурного життя в Україні, діяльності Української Громади, української парламентської фракції та Українського Парламентського клубу в I (27.04–08.07.1906) і II (20.02–02.06.1907) Державних Думах, пропаганди автономії України, мовного питання тощо. У 1907 р. у Петрограді вийшла його підсумкова брошура щодо діяльності I Державної Думи — «Первая государственная Дума».

У 1906–09 рр. М. М. Могилянський співробітничав із видавництвом М. В. Пирожкова у Петербурзі. У 1906 р. М. В. Пирожков придбав право на видання часопису «Полярная звезда», рупору кадетської партії, до якої належав М. М. Могилянський. У травні – вересні 1906 р. видавництво друкувало тижневик «Украинский вестник», у січні – травні 1907 р. — газету «Русская жизнь». На сторінках цих видань з'являлися літературознавчі рецензії та політичні огляди М. М. Могилянського.

Через книжковий магазин видавництва розповсюджувалися праці М. П. Василенка, М. С. Грушевського, В. С. Іконникова, Г. П. Житецького, О. С. Лаппо-Данілевського, М. П. Павлова-Сільванського, М. О. Славінського, М. І. Стороженка, О. Я. Єфименко, Ф. Сологуба, М. В. Гоголя тощо. У квітні 1909 р. М. М. Могилянський виступив в Особливому присутствіі Петербурзької судової палати захисником М. В. Пирожкова в справі друку книги «Белые зарницы» К. Д. Бальмонта та «Антихристианина» Фрідріха Ніцше. Ця справа й ім'я захисника окремих епізодом увійшли до роману М. В. Черноокова «Книжники» (Л., 1933, с. 100–101) [58; 83, с. 182]. У наступні роки Михайло Могилянський брав участь в організації (1921) та діяльності Петроградського Товариства прихильників української історії, письменства та мови⁹, працював в одному з державних видавництв у Петрограді.

Журналістикою М. М. Могилянський захопився ще у студентські роки. Спочатку це були кореспонденції про нову літературу, видавничі події, культурне життя, діяльність чернігівського земства в «Русских ведомостях». Згодом він поширив коло зацікавленостей на політичні та культурні події в Росії та Україні, співробітничав із численними російськими й українськими газетами та часописами («Биржевые ведомости», «Свобода и культура», «Южные запис-

⁹ Від 1923 р. — Товариство дослідників української історії, письменства та мови.

ки», «День» тощо). На рубежі століть М. М. Могилянський був постійним співробітником українських газет «Киевское слово» (1898–1906), «Киевские отклики» (з 1904 р., редактори – В. Я. Железнов, М. П. Василенко). У підготовці та виданні «Киевских откликов» брали участь такі яскраві особистості як В. Л. Беренштам, С. О. Єфремов, В. Г. Короленко, І. Л. Шраг, І. М. Стешенко та ін. У 20–30-х рр. ХХ ст. багато рецензій було надруковано в українських часописах «Життя і революція», «Червоний шлях» [76, с. 35, 53, 65, 66, 73, 87, 148, 149, 182] та ін.

Українською мовою Михайло Могилянський почав писати (псевдонім – Мих. Андрійко, криптонім – М. А.) рецензії, публіцистичні статті, кореспонденції у галицьких радикальних виданнях «Народ» (Львів-Коломия, 1890–1895), «Життя і слово» (Львів, 1894–1897); друкувався у «Раді», «Літературно-науковому віснику» [37], «Української хаті», «Промені». Перше україномовне оповідання «Стріл» було надруковане в «Літературно-науковому віснику» [51]. У 1916 р. у Петрограді вийшла його художня збірка «Оповідання».

Протягом 1915–26 рр. вийшли низка літературно-критичних праць, присвячених Тарасові Шевченку («Шевченкові роковини», Чернігів, 1916), Михайлові Коцюбинському («Художник слова», Пг., 1915), Іванові Франку («І. Франко», Чернігів, 1919). Начерки «Поэзия Надсона» (1897), «Критические наброски» (1898), «Реабилитация Пушкина» (1900) завершили серію брошур в дусі «легального марксизму»¹⁰ [32].

Як літератор, М. М. Могилянський заявив про себе спершу російськомовними драмами. Окремими книгами видав: «Мираж» (СПб., 1902), «Тина»¹¹, «Усталые» (СПб., 1906). Драма «Усталые» була останньою роботою у цьому жанрі, написаною російською. До драматичної форми М. М. Могилянський повернувся лише через 30 років. Більша частина його творів не були опубліковані за життя автора. Окремі з них зберігаються у ІР НБУВ [57, с. 377], ЦДАМЛМ України [75, с. 258, 259], а також в архівах і книгосховищах Києва, Москви, Санкт-Петербурга. Там само зберігається ще досить багато документальних джерел щодо життя Михайла Михайловича Могилянського [2; 3; 6; 57, с. 366–368; 65; 75, с. 258–259].

Політичного спрямування полемічні статті, нотатки у газетах і часописах, брошури з висвітленням інших окремих пи-

¹⁰ «Легальний марксизм», за визначенням В. І. Леніна, був віддзеркаленням марксизму в буржуазній літературі, а його представники – буржуазними демократами, «для которых разрыв с народничеством означал переход ... к буржуазному либерализму» (Ленин В. И. ПСС, 4-е изд., т. 13, с. 81).

¹¹ Драма «Тина» була надрукована в додатку до журналу «Всемирный вестник» (СПб., 1903, № 8–9).

тань суспільного життя з'являлися у період до його виходу з лав конституційно-демократичної партії (травень, 1917)¹². Серед них – «Первая государственная Дума» (СПб., 1907), «О культурном творчестве (украинская проблема)» (Пг., 1916), «Историческое освещение финляндского вопроса» (СПб., 1910, 1912) [підписана псевдонімом М. Руссобтовский¹³] тощо. З приводу останньої праці М. М. Коцюбинський писав у листі до Михайла Могилянського: *«Прочитав Вашу книжку про Фінляндію – і мушу признатися, що тільки тепер фінлянське питання стало для мене ясным. І за це я дякую Вам. Книжка зроблена прекрасно, картина виходить сильна і яскрава»* [24, с. 224].

На сторінках російських часописів М. М. Могилянський активно популяризував українську культуру та літературу. Рецензії на українські видання з'являлися російською мовою на сторінках петербурзьких часописів «Украинская жизнь», «Речь», «День». У такій спосіб він знайомив російських читачів із новинками української літератури. Скажімо, з повістю Ольги Кобилянської «Через кладку» («Речь», 1912). Перекладав російською твори українських письменників. У 1911–14 рр. підготував три томи творів М. М. Коцюбинського. Два перші – перекладав сам, третій – разом із Ф. Волховським. «Олексій Максимович [Горькій], – писав йому в листі від 28.11.1911 р. Михайло Коцюбинський із о. Капрі – хвалив Вас: *«Чуть ли не единственный человек, который знакомит русскую публику с украинской литературой – прекрасно делает!»* [25, с. 156–157]. У 1934–35 рр., пам'ятаючи про цей епізод, М. М. Могилянський звертався за допомогою та підтримкою до О. М. Горького.

Багатий матеріал, що розкриває творчу лабораторію письменників, їхню дружбу, зберігається у фондах Чернігівського державного літературно-меморіального музею М. М. Коцюбинського [34, с. 367–461; 24]. Михайло Коцюбинський шанував Могилянського не тільки як перекладача, а й як талановитого белетриста [25, с. 257]. Прочитавши оповідання М. М. Могилянського «Стріл», він напише в листі до нього: *«Тільки що прочитав Ваше оповідання «Стріл», і воно дуже сподобалося мені ... Пишіть, дорогий Михайле Михайловичу, я певний, що Ваша робота марно не загине, що вона дасть щось для Вас і для нашої літератури. Од щирого*

¹² М. М. Могилянський вийшов з партії після VIII з'їзду партії у травні 1917 р. через незгоду в українському питанні [17, спр. 5807; 73, спр. 668, 2 арк.]. У додатковому томі до п'ятого видання творів В. І. Леніна в біографічній довідці про М. М. Могилянського відзначено, що він вийшов із партії кадетів після Жовтневої соціалістичної революції.

¹³ Руссобтовский – Рус из Обтова, прадід М. М. Могилянського по лінії батька, родове ім'я предків [65, зош. 1, с. 3].

серця вітаю Вас. Мені дуже приємно було стрітися з Вами на одному полі і навіть в одному журналі» [48, с. 78]. Наприкінці 20-х рр. Михайло Михайлович опублікував у часописі «Червоний шлях» спогади про свого великого друга та рецензію на 4-й та 5-й томи творів М. М. Коцюбинського [49; 50].

Слід зазначити, що бібліографічні, критичні та літературні огляди, реферування та висвітлення змісту часописів і періодичних видань, повідомлення про видання художніх творів і рецензійні нотатки на театральні вистави, тематично чи концептуально близьких рецензентів, займали багато часу в житті М. М. Могилянського. В автобіографічному нарисі він таким чином визначив кількість своїх дописів: *«Больше всего в жизни написал «корреспонденций» (несколько тысяч) и «рецензий» (много сотен)»* [15, спр. 44229]. Частина праць цього спрямування, переважно літературно-критичних, була пов'язана з літературознавчими зацікавленнями автора, що збереглися на все його життя. Про просвітницьке значення спогадів Михайла Могилянського про М. М. Коцюбинського й І. Я. Франка, виданих у Чернігові, та його праць такого спрямування, Микола Зеров у 1919 р. писав: *«Видані на провінції, де так важко добути українську книжку, вони мають своє значення, подаючи коротенькі відомості про двох чільних представників українського натуралізму й модернізму...»* [14, с. 304]. Але значна частина писалася з метою отримання засобів до власного та родини існування. У 1910 р. в листі до М. М. Коцюбинського Михайло Михайлович про такий спосіб виживання напише: *«...психологической возможности для художественного творчества не получается. Нет внутренней свободы, нет отстоя, все течет ... В таких условиях может получиться только нечто такое, чего и без того много в литературе...»* [34, с. 372]. В іншому листі він продовжує цю думку: *«...пишу рецензии в «Земское и городское дело» да статьи по политическим вопросам (надоели хуже горькой редьки!) в провинциальные газеты...»* [34, с. 376]. На жаль, таким способом добування засобів існування шляхом продажу продукції розумової діяльності користувалося багато представників російської й української інтелігенції.

У 1923 р. М. М. Могилянський остаточно повернувся до Києва. Одинадцять наступних років його життя були пов'язані з Всеукраїнською Академією наук, куди він був запрошений у липні 1923 р. після смерті П. Я. Стебницького на посаду керівничого Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України (далі – Комісія, Біографічна комісія). Цей вибір не був випадковим. М. М. Могилянський на той час був відомий своїми літературознавчими, критичними, публіцистичними працями в багатьох виданнях Західної та Центральної України та Росії. Його жит-

тя та діяльність проходила в Чернігові, Петербурзі, Києві — містах із активним політичним, суспільним життям і культурними традиціями. Завдяки своїй літературній діяльності він був знайомий і пов'язаний спільними інтересами з багатьма представниками української та російської культурної та наукової інтелігенції.

Не без вагань, 50-річний М. М. Могилянський прийняв запрошення працювати у Біографічній комісії ВУАН. А вже на перше запрошення працювати у Комісії, що було зроблене В. Л. Модзалевським на початку 1919 р., він відповів відмовою, пославшись на особливі обставини та бажання повернутися до Чернігова [16, № 3361, арк. 1]. Та зрештою, разом із М. П. Василенком (голова) М. М. Могилянський (керівничий) очолив Біографічну комісію, а згодом перебрав на себе також обов'язки редактора відділу діячів науки, освіти, культури та мистецтва від друг. пол. XVIII ст. і працював на цих посадах до кінця існування Комісії (1933). Цей вибір Спільного зібрання Академії наук був вдалим. Завдяки багаторічній журналістській, літературній та адвокатській праці Михайло Могилянський мав багато знайомих у різних політичних, наукових і літературних колах України та Росії. Відкритий, товариський, він легко зав'язував контакти. Ці риси характеру сприяли спілкуванню з керівництвом Академії, співробітниками, численними кореспондентами та допомагали Михайлу Михайловичу на цій посаді.

Постійна комісія для складання Біографічного словника діячів України була створена з метою підготовки Біографічного Словника діячів українського народу й української землі (науки, літератури, історії, мистецтва та громадського руху) 26 листопада 1918 р. [40, с. 16–40]. Згідно зі Статутом УАН Комісія була окремою самостійною установою у системі Академії наук, що підпорядковувалася Спільному зібранню та була наділена певними повноваженнями щодо координації наукових робіт, пов'язаних із дослідженням історії українського народу. У перші три роки роботи Комісії була закладена ґрунтовна теоретична та методична база підготовки Біографічного словника, розроблені організаційні засади для вирішення завдань, що стояли перед нею. Серед головних документів виділимо наступні: «Докладна записка про програму і порядок видання Біографічного Словника діячів українського народу й української землі» [8], «Інструкція для співробітників Постійної Комісії для складання Біографічного Словника українських діячів при Українській Академії наук» [41, с. 53–57], «Пропозиції щодо організації праці в Постійній комісії Біографічного словника» [41, с. 66–68], «Про завдання та методику роботи Постійної комісії ...» [41, с. 45–52], «Додаткові пояснення до Інструкції для співробітни-

ків постійної ...» [41, с. 62–66] та ін. Завдяки тому, що від самого початку діяльність Біографічної комісії була розгорнута на відповідних наукових засадах, їй вдалося за неповних 15 років досягнути певних результатів.

Посада керівничого з початку створення Комісії була єдиною штатною посадою. Як керівничий Михайло Михайлович мав вести усі справи та відповідати за них перед Академією наук. Але реальні зобов'язання керівничого було значно ширшими. Він контролював роботу постійних штатних і нештатних співробітників, кореспондентів, ставив перед ними завдання з обробки джерел і заповнення карток; контролював своєчасне занесення нових імен до загального Реєстру та до Реєстрів на поточні літери, написання біографічних довідок; редагував біографічні статті та писав їх сам; проводив кадрову політику; турбувався своєчасним отриманням платні співробітниками за виконану роботу; вів ділове листування з Президією Академії; звітував і складав річні плани роботи; готував засідання Комісії; вишукував авторів для написання біографічних статей тощо [17, спр. 5104, арк. 1–9]. Окремий вид роботи складали збір автобіографічного та біографічного матеріалу від сучасників, переговори з якими також здійснював керівничий [41, с. 613–673].

Багато років у Комісії працювали (безоплатно) редакторами відділів і підвідділів відомі історики, фахівці з окремих наукових напрямків – історик держави та права М. П. Василенко (голова, 1920–23), літературознавець, театрознавець, театральний критик П. І. Рулін, літературознавець, архівіст В. В. Міяковський, історик, архівіст, археограф В. О. Романовський, історик євреїв І. В. Галант, мистецтвознавець Ф. Л. Ернст, історики І. П. Крип'якевич, В. О. Пархоменко, Н. Д. Полонська-Василенко, К. В. Харлампович, історик, архівознавець О. М. Андріяшев, музикознавець, літературознавець Д. М. Ревуцький, літературознавець С. О. Єфремов (голова; 1923–29) [41, с. 268–274]. Завдяки визнанням в Росії й Україні джерелознавцям В. Л. Модзалевському, В. В. Міяковському, В. О. Романовському, Ф. Л. Ернсту на початку діяльності Комісії вдалося скласти реєстр джерел щодо відбору імен, у якому головна роль відводилася джерелам із історії України. У складних умовах діяльності Комісії працею переважно нештатних постійних співробітників О. М. Андріяшева, Г. Л. Берло, О. О. Тулуба, В. О. Горкова, П. І. Руліна [41, с. 268–274] вдалося зібрати картотеку на 200 тисяч біобібліографічних карток (із яких близько 150 тисяч за часи керування Комісією М. М. Могилянським), та скласти Реєстр імен. Для порівняння наведемо, що «Азбучный указатель имен русских деятелей для Русского биографического слова-

ря» (1887) налічував 40020 імен. Особлива заслуга в організації цього процесу належить М. М. Могилянському.

Багато біографічних довідок для словника було написано особисто Михайлом Михайловичем. Він був майстром коротких і точних біографічних портретів і зарисовок. Так, І. П. Каляєв, із яким він познайомився у «Хрестах», запам'ятався йому таким: *«Он был совсем особенным, неповторимым, непохожим на других, в мелочах и крупном. Душевная мягкость и тонкая деликатность сочетались в нем с сильной волей и несгибаемой принципиальностью. Прямота и искренность не оставляли места не только для политиканства, но и для столь обычного недоговаривания. ... Паренье его души всегда было высоким. ... В революцию его влекли не те или иные убеждения, а экзальтированная мистическая восторженность, глубокая, сердце мечем насквозь прошедшая боль о поруганном народе. Революция была для него стихией, в которой напряженно ярким немеркнущим светом горела его душа, жаждавшая смерть...»* [65, зош. 16, с. 1011–1013].

А ось як він пише про М. П. Василенка часів спільної праці у газеті «Киевские отклики»: *«Я затруднился бы точно определить, в чем заключалась оригинальность душевного облика, привлекательное своеобразие его звучания, но от множества людей штампованных и ординарных они его отличали. Отличало и совершенно исключительное добродушие, редкая доброта, участливый интерес к личности собеседника, мягкость. Но сколько я встречал людей в тех или иных комбинациях, богатых этими качествами и, однако, никто не повторял Николая Прокофьевича»*. На думку Могилянського, у діяльності Василенка, поряд із дослідницькою працею, притягала популяризація знань і викладацька діяльність. *«Он был ученым того типа, для которого научное творчество и исследовательская работа ... просто невозможны в той обстановке, в которой знание не проникает в широкие массы, от этих масс не получают идейного импульса к работе. Отсюда его постоянное стремление к популяризации научных знаний в форме ли публичных лекций различного типа, популярных научных статей и т.п. ... Сотни больших и маленьких статей и заметок написал Н. П. для энциклопедических словарей не только для заработка, но и для удовлетворения своей потребности в популяризации научных знаний»* [65, зош. 22, с. 1553].

Ще раніше він, разом із М. П. Василенком, Б. Л. Модзалевським, С. О. Єфремовим та іншими українськими представниками науки та культури був постійним автором «Нового энциклопедического словаря» Брокгауза і Ефрона [81, с. 88]. Тут вміщено його статті про письменників, діячів культури — Миколу Вербицького, Володимира Винниченка, Миколу Вороного, Михайла Драгоманова, Віктора Забілу, Панаса Мирного, Олександра Олеся тощо.

Робота Біографічної комісії викликала жвавий інтерес не лише в різних куточках України, а й у Росії. З листами про бажання надати допомогу зверталися окремі вчені, наукові й учбові установи, вчителі, краєзнавці, музейні працівники. Михайлові Могилянському вдалося поєднати суспільний рух із завданнями Комісії. Він листувався з кореспондентами Комісії з різних міст України та Росії. Серед кореспондентів – О. Д. Багалій (Харків), М. Г. Астряб (Лубни), І. Я. Айзеншток (Харків), В. Я. Гнатюк (Львів), О. В. і В. Б. Варнеке (Одеса), О. О. Рябінін-Скляревський (Одеса), О. І. Покровський (Одеса), А. Верзилов (Чернігів), Я. К. Імшенецький (Полтава), С. І. Ерастов (Новоросійськ), Д. І. Яворницький (Дніпропетровськ) [41, с. 661-676]; Вінницький, Житомирський та ін. біографічні гуртки [42; 43]; Істпарт (Харків), «Всесоюзное общество политкаторжан и ссыльно-поселенцев» (Москва), «Державне видавництво України» тощо. Епістолярій містить як листи керівничого до кореспондентів, так і відповіді з матеріалами до Біографічного словника. Наведемо деяких адресатів М. М. Могилянського, російських діячів науки та культури, з якими він листувався під час праці у Комісії – Д. В. Айналов, С. І. Ерастов, Ф. Д. Проценко, К. І. Ванченко-Писанецький, С. Д. Мстиславський, І. С. Абрамов [41, с. 661-676]. Всі ці листи мають значну інформаційну цінність для реконструкції діяльності Біографічної комісії та висвітлюють особливу роль Могилянського у цьому процесі.

Листування в житті Михайла Могилянського займало значне місце. У передмові до виданих листів Михайла Коцюбинського він писав: *«Наш нервовий час ... не дає стільки вільного часу для кореспонденції, а крім того люде розуміють оден одного з півслова. Тому й листування часто стає подібним до телеграфічного коду, умовного висловлення в стислій формі складних почувань і багатих змістом духових подій, ареною яких иноді зовсім непомітно для неспостережливих стає душа сучасної людини. Иноді й без особливих подій люде, яких часом тягне думкою щось спільно пережити, або просто приязно стиснути руку, листуються, і слова їх листів зовсім невиразні для стороннього читача, бо почуття, з яким приязно стискають руку, не знаходять, а навіть і не шукає слів, бо й без них знаходить шлях від серця до серця ...»* [48, с. 59]. Один із останніх листів у житті Михайла Михайловича з селища Велика Мурта Красноярської області датований 18 травня 1942 р. (за кілька днів до смерті) й адресований родичці «Нюсеньке» до Ленінграда з проханням вислати гроші на ліки [73, спр. 652].

Свідками багатосторонніх стосунків М. М. Могилянського з його сучасниками є численні листи. [3; 7; 15, од. зб. 44096–44107; 17, од. зб. 4762; 34; 53; 55; 73, спр. 647–663]. Завдяки інформації, що інколи міститься лише у листах, нам та іншим авторам, які при-

святили свої дослідження М. М. Могилянському, вдалося встановити або реконструювати окремі події. Уцілілий епістолярій М. М. Могилянського досі не зібрано, не систематизовано та не опубліковано. Багато листів розпорошені по численних архівах та інституціях України і Росії.

Незважаючи на всі складнощі життя того часу, енергії цієї людини вистачало також на літературну працю та багато чого іншого. Н. Д. Полонська-Василенко так згадувала про часи роботи в Академії та, зокрема, в Біографічній комісії: *«У комісії [Біографічної комісії ВУАН] «Миха» (підписував статті – «Мих») завжди бився живчик життя ВУАН. Академія стала його родиною ... Його кабінет став тим містом, де сходилися щодня десятки співробітників; одні були зв'язані з працею комісії, а інші приходили, щоб довідатися про останні події літературного, громадського та політичного життя. Там можна було зустріти не тільки всіх співробітників ВУАН, але й професорів київських високих шкіл, літераторів, співробітників газет, приїжджих з інших міст...»* [59, с. 125].

Праця у Комісії займала багато часу. Але Михайло Михайлович не залишав літературну справу. Ця тема ще потребує професійного дослідження з боку літературознавців. Ми торкаємося лише окремих сюжетів, пов'язаних із літературною діяльністю М. М. Могилянського, не випадково. Хоча основним місцем роботи у 1923–34 рр. залишалася праця в Біографічній комісії ВУАН, академічна зарплатня не забезпечувала гідного життя її співробітникам. Про ті тяжкі часи досить відверто писали у споминах, щоденниках, листах Н. Д. Полонська-Василенко, А. Ю. Кримський, В. П. Петров (В. Домонтович), С. О. Єфремов тощо [5; 9; 60, с. 82–89].

Як і багато інших співробітників ВУАН, М. М. Могилянський був вимушений заробляти на життя собі та своїм родичам публіцистичною, журналістською, літературною працею. Особливо успішно він виявив себе у літературній критиці та літературознавстві. Багато літературних оглядів та рецензій на твори українських письменників надсилав М. М. Могилянський до російських видань «Звезда», «Былое», «Летописи Дома литераторов». Активно співробітничав в українських часописах «Літературно-науковий вісник» [37], «Червоний шлях» [77], «Життя і революція» [12] та ін. (рецензії на твори Івана Карпенка-Карого, Михайла Коцюбинського, Івана Франка, Дж. Конрада, Анатолія Франса та ін.), із Державним видавництвом України, видавництвами «Час», «Криниця», «Друкарь» тощо. Статті М. М. Могилянського були присвячені багатьом значним явищам у літературному житті 20-30-х рр. Так, міркуючи про значення класичної літератури для сучасників і про сучасну літературу, він дійшов висновку, що революція в духовній культурі

особи, її психіці відрізняється від соціальної революції [46, с. 3–4]. Досить скептично він ставиться й до «революційної літератури». Обґрунтовує необхідність вивчення класичної спадщини.

Як письменник М. М. Могилянський пише новели, романи, оповідання. В своїх літературних творах він продовжував напрям інтелектуальної прози. У радянські часи створював оригінальну художню прозу в манері, близькій до Миколи Хвильового. Його «колосальну неоціниму працю на користь Українського слова» та «незламну силу вічно молоді душі», що спрямована на «високо-корисну роботу», відзначали літературні колеги — Г. Косинка й О. Варава у поздоровленні з нагоди 50-річчя Михайла Михайловича [18, № 137].

У період становлення «радянської» літератури Михайло Михайлович брав активну участь у літературному житті Києва. Він виступав на літературних вечорах, зокрема, — на публічних виступах неокласиків, до ідейно-естетичних поглядів яких був наближений. Про це писав Микола Зеров у листі до Марка Черемшини: «...ядром групи є кілька поетів, але до нас пристають кілька істориків літератури з професорських аспірантів, кілька критиків. ...З симпатичними елементами нас можна нарахувати чоловік 12» [14, с. 1051]. У цьому угрупованні під «критиком» він мав на увазі саме М. М. Могилянського.

За виступ 15.03.1925 р. на одній із літературних вечірок неокласиків, де він підтримав тезу Миколи Хвильового про орієнтацію в літературній творчості на Європу, його, разом із іншими неокласиками, звинуватять у відриві від сучасності та прихильності до буржуазної ідеології [36]. Ось як згадує літературні вечори неокласиків О. П. Филипович, брат П. П. Филиповича. «Такі вечірки відбувалися у залі ВУАН на вул. Короленко, 54, або у приміщенні Української всенародної бібліотеки на розі вул. Короленка та бульвару ім. Т. Г. Шевченка. Вони проходили дуже бурхливо. Після виступів М. Зерова, М. Рильського, О. Бургардта, М. Драй-Хмари починалися дискусії. З одного боку — представники «пролетарської критики» (В. Десняк, А. Лісовий, Б. Коваленко та ін.) звинувачували неокласиків за відрив від життя, несучасність, обвинували в буржуазній ідеології. З другого — виступаючі літератори. Іноді до них приєднувався М. Могилянський, старший за віком, «людина з тонким естетичним смаком, прекрасний знавець літератури ... а й «класиків марксизму», Дарвіна — і, як правило, збивав із пантелику і роззброював «пролетарських критиків» дуже вдало дібраними цитатами з Маркса, Енгельса, Луначарського». Закінчував свій виступ так: «Звичайно, як би це сказав я, то ви б мені пришили буржуазну ідеологію; але це говорить ...

Карл Маркс (або Енгельс, або Луначарський), твір такий і такий, сторінка така і така». Цю тактику М. Могілянського неокласики описали в «Неокласичному марші» так:

*«Масонський вигляд; жест лицарський
І під пахвою пук цитат, –
Мій Санчо Панса – Луначарський,
А Маркс – мій приятель і брат» [70, с. 148].*

В. П. Затонський, якого згодом було репресовано як «українського буржуазного націоналіста», на одному з засідань політбюро ЦК КП(б)У відзначав, що серед співробітників Академії: «...вже є провісники і ідеологи української буржуазії. ... Вся ця Академія наук, вся ідеологія публіки, що знаходяться навколо Академії наук та в літературі іменує себе неокласиками, є по суті ідеологія прийдешньої української буржуазії і звідси їх орієнтація на Європу, звідси прагнення будувати українську культуру «хоч гірше аби інше», щоб не була схожа на російську» [71, спр. 93, арк. 62].

У 20-ті – на початку 30-х рр. поняття «культурна революція» означало войовниче переборення решток «буржуазності» (старої, справжньої культури, традиційної тощо) з активною заміною всього цього матеріалістичною революційною ідеологією з комуністичним змістом. Партія не тільки контролювала розвиток сучасної літератури, а й інтерпретування з марксистських позицій українських класиків [39, с. 52]. У полі зору партійних ідеологів опинилася і редколегія журналу «Червоний шлях», в якому Михайло Михайлович друкував свої численні критичні статті.

Наступні трагічні події в житті М. М. Могілянського співпали з публікацією оповідання «Вбивство» в журналі «Червоний шлях» [47] і стали переломним моментом у його житті та літературній праці. У своєму сні головний герой оповідання вбиває свого кумира за зраду політичних поглядів та ідеалів. У художньому портреті кумира сучасники і влада признали М. С. Грушевського. 22.05.1926 р. Політбюро ЦК КП(б)У визнало політичною помилкою як оповідання, так і його публікацію в журналі «Червоний шлях» [71, спр. 85, арк. 57, 60]. До окрпарткомів Головліту УСРР 9.06.1926 р. було надіслано лист ЦК КП(б)У за підписом секретаря ЦК КП(б)У В. П. Затонського, в якому редакціям журналів і газет було запропоновано не вміщувати статті М. М. Могілянського, як белетристичні та публіцистичні, так і дописи [72, спр. 22660, арк. 97]. Постановою ЦК КП(б)У від 20 грудня було усунуто з посади головного редактора О. Шумського та звільнено від роботи у журналі Миколу Хвильового. Серед причин, оголошених для широкого загалу, було «припущення цілого ряду помилок редакцією журналу», таких як публікація твору «Вбивство» Михайла Могілянського [77, с. 8].

У цілком таємному листі ДПУ УСРР «Про український сепаратизм» від 04.10.1926 р. відзначалося, що: «Відомий український літератор Могилянський в одному з номерів харківського журналу «Червоний шлях» умістив невелике оповідання під заголовком «Вбивство». ...Оповідання написано своєрідною езоповою мовою, але якщо в нього вдумуватися, то стає явним, що цим вождем-зрадником, якого в оповіданні стратили за зраду, є ...професор Грушевський. ... Могилянський направив оповідання-памфлет проти Грушевського за те, що ...Грушевський осмілівся визнати радянську владу і федеративні початки входження України до Союзу, т. є. зрадив національному ділу. ...Це гарний зразок того, як шовіністи намагаються використати літературу зі своєю метою» [61, с. 145–146].

На думку Н. Д. Полонської-Василенко, мотиви появи цього оповідання такі. М. М. Могилянський був пов'язаний дружніми взаєминами з родиною М. С. Грушевського ще за часів професорства останнього у львівському університеті. «В 1924 році М. С. Грушевський, обраний на академіка, приїхав з-за кордону до Києва. Повернення його, президента Української Республіки, до України, де панували переможці, і увага, з якою спочатку поставився до нього більшовицький уряд, викликали серед українських кіл розчарування та незадоволення. М. М. Могилянський цілком поділяв ці настрої та відбив їх у своїй новелі «Вбивство»... » [59, с. 126].

В своєму щоденнику за 5 червня 1926 р. С. О. Єфремов занотував: «...Грушевський скаржився, ніби я підмовив Могилянського надрукувати погрозу йому смертю за те, що він перейшов до більшовиків. ...Словом, «пошла писати губернія» – і губернія препаскудна» [11, с. 381]. Далі: «29 серпня. Заходив М. Могилянський і розповідав про свою справу. Написав він оповідання, власне, записав свій сон – ніби він вбив Грушевського за те, що той зрадив усі свої попередні погляди і своїм існуванням заражав повітря. Оповідання найслабше, власне, з того боку, що воно, як взагалі у Могилянського, не художнє. Дві-три риси в своєму оповіданні він узяв справді портретних, і це також помилка. Але як не як, а «Червоний шлях» теє оповідання надрукував. Усі пізнали Грушевського. Пізнав він і сам себе і нічого кращого, неборачисько, не знайшов зробити, як «расписаться в получении». Почав ходити по комуністичних установах та до нотаблів з скаргою, що «єфремовська партія» руками Могилянського хоче його згладити з світу за те, що він одійшов од шовіністичної інтелігенції і пристав до большевиків. ...Появилось кілька статтів з характеристикою Могилянського як чорносотенця – статей дурних, брехливих і нахабних...» [11, с. 395].

У політичних умовах, що склалися в країні та Академії наук, М. М. Могилянський був вимушений відправити лист до редакції «Червоного шляху», в якому визнавав публікацію оповідання по-

милкою власною та редакції: «Видрукування в № 1 р. 1926 «Червоного шляху» мого оповідання «Вбивство» дало привід для дуже прикрих для мене непорозумінь – аж до обвинувачення мене в заклик до боротьби з радянською інтелігенцією та антисемітизмі. Прошу дати місце моїй заяві: Участь в радянському соціалістичному будівництві вважаю за єдиний гідний для української інтелігенції шлях і для себе особисто іншого не мислю. Що ж до антисемітизму, то вважаю його за брудніший вияв націоналізму та шкідливу спадщину дореволюційної дійсності. Дуже шкодую, що «Вбивство» подало привід для непорозумінь, і вважаю, що видрукування його було тяжкою помилкою. Вину свою в тій помилці визнаю й сподіваюся спокутувати її участю в повну міру своїх сил в будівництві радянської соціалістичної культури» [33, с. 294]. Н. Шумило справедливо вважає цей крок з боку М. М. Могілянського вимушеним і пов'язаним з єдиною можливістю повернутися до легального літературного процесу [81, с. 89].

Як наслідок публікації цього оповідання, в наступні роки рукописи М. М. Могілянського не приймаються до друку в Україні. Видавництво «Час» викреслює його ім'я з однієї з хрестоматій, підготованих до друку. «Червоний шлях» повертає статтю про Пантелеймона Куліша з припискою: «Стаття про Куліша не пійде. 04.11.1929» [15, спр. 44162]. На прохання М. М. Могілянського часопис «Червоний шлях» повертає частину рукописів, серед яких «Письменник власної біографії», «Порошене серце», рецензію на твори Г. Шкурупія (1926). 10.02.1930 р. редакція повідомляє, що рецензія Михайла Могілянського на редакційну передмову в збірці творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка (з примітками І. Я. Айзенштока) до друку не ухвалена [15, спр. 44123, 44124]. Роман «Честь» 14 березня 1930 р. передано до ДВУ [15, спр. 44166], потім – до харківського видавництва «Література і мистецтво». Лише у 1990 р. роман «Честь» із ґрунтовною передмовою Н. Шумило було надруковано у журналі «Вітчизна» [52].

У видавництві ВУАН у березні 1927 р. цензори затримали підготовлену до друку IX книгу «Записок історично-філологічного відділу» зі статтями С. О. Єфремова про М. Ф. Біляшівського та М. М. Могілянського про М. М. Коцюбинського. «В моїй статті (про Біляшівського) ледве чи знайдеться щось злочинне, так саме і в Могілянського (про Коцюбинського), oprич самого прізвища, яке хочуть тепер зробити само вже злочинним», – записує у щоденнику С. О. Єфремов [11, с. 470]. Академія наук продовжувала друкувати його статті, але під псевдонімами. Один із яких, за згадкою Н. П. Полонської-Василенко був «Чуб». У 1927 р. під час святкування ювілею Д. І. Багалія, М. М. Могілянський підніс ювілярові збірку своїх праць, що були надруковані під псевдонімами [59, с. 127]. Окрім наведених вище, виступав під псевдоніми: І. Лебединский,

Валерьян Чубинский, Петро Чубский, Т. Максимович (передмови до вибраних творів Марка Вовчка, Ганни Барвинок, збірки «П. Куліш»; «Досвітні огні» (усі — 1927) та ін. Лише у 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У, зваживши на заяву М. М. Могілянського до редакції журналу «Червоний шлях», відмінило прийняту постанову і видало дозвіл на публікацію творів [71, спр. 163, арк. 70].

У цей непростий для М. М. Могілянського ситуації міцну підтримку виявили друзі. Наведемо лист письменника Івана Дніпровського¹⁴.

Любий друже Михайло Михайловичу.

Найперше: спокій. Друге: абсолютний спокій. Третє: самий найабсолютніший спокій. Жодного змарнованого дня. Кожна хвилина використана на всі проценти. Всі ультрафіолетові проміння на усміхнуті уста.

А тепер — моя з приводу всього думка. Ви не були кадетом. Ви не були пролетарем. Ви — український інтелігент «в сон-зілля купаний з колиски». Яблуневий цвіт падав на Вашу душу, капле до останнього часу. І Ви ніколи не будете нічим. Ви будете завжди інтелігент. Це не суд, а підсумки мої в цій неприємній справі (не токмо Вас одних). [...]: і не намагайтесь стати нічим.

Вся Ваша помилка, вісь гріх Ваш — що Ви встряли до політики. Ви мусили бути тільки письменником («И жил он на берегах Дуная — чужие люди за него зверей и рыб ловили в сети ...») який політик [...] з Вас ? Коли ви [...] юні !! діти !!!

Що додати Вам ? Чи послухаєте моєї скромної ради ? Послухайте: Сам Господь бог послав Вам таке щастя. Це значить що Ви таки даєте монографію про Куліша — найбільший, найголовніший, найкапітальний труд Вашого життя.

Це значить: Ви абсолютно — замовкаєте на два роки (Термін, для монографії достатній). Це значить: Віднині Ви не розмінюєте себе, не дробити себе на тисячі поривів — єднаєте в одне сильне — «центро-стремительное» бажання, в єдину вперту, нехитну волю. Жидної рецензії, статті ! Ні звука !

Не злобно, а іменно радісно, зі сміхом в душі, що нарешті і Вам дали змогу працювати.

Це одбере від Вас 1/3 бюджету — плюньте з високої гори (вилізте на щонайвищу).

Жодної скарги. Голову вгору ! Майте на увазі, мій ясний друже: я свідомий того, що я раджу. Я знаю, що це жорстоко. Але коли б це був я сам, я дав би невблаганну собі директиву, таку як Вам даю.

¹⁴ Дніпровський (справж. Шевченко) Іван Данилович (1895-1934) — письменник, перекладач, член спілки пролетарських письменників «Гарт», літ. організації ВАПЛІТЕ. Один із зачинателів робітничої та ленінської тем в укр. поезії (поєми «Донбас», 1922; «Ленін», 1924).

В цьому Ваша перемога. В цьому запорука ясного сміху на тридцять років.

Коли Ви почнете борсатись, виправдовуватись і т. п. – Ви ще більше заплутаєтесь. Пам'ятайте, що Ви опинились між двома сильними іменами. Борсаючись – Ви будете роздушені. Я Вам даю [...]му на два роки, повної безумовної «Воляції», – а зототі ворота Вам дасть наш сильний друг – Панько. Поставте два монументи: йому і собі.

Крик – не допоможе. Сміх, [...], «лучезарный» сміх в праці – тільки. Навіть знайомим, [...] в листах ні до кого, ні звука, ні півзвука. Докажіть Вашу силу. Докажіть, що Ви не смиренний, ображений інтелігент, а велетень духа !

Сили, спокою і здоров'я бажаю, тисну. Ваш Дніпровський. 28.07.1926 р. [15, спр. 44112. Лист публікується вперше].

На наш погляд, в своєму листі Іван Дніпровський визначив головну сутність і призначення М. М. Могілянського – український інтелігент за думками, почуттями, вчинками та літературознавець за призначенням.

Підтримав М. М. Могілянського і П. Г. Тичина, який на той час працював у редколегії журналу «Червоний шлях».

Дорогий Михайло Михайловичу!

Не звертайте Ви уваги на ті пасквілі, що появились і в Києві і в Харкові. Читав я тільки харківську статтю, – і як вже вона мене обридла ! По-перше критик із кожи «лезет вон», по-друге, »антисемітизм» (о боже!) і по-третє – все це дуже брудно. По суті кажучи, в оповіданні нічого такого нема, крім білої бороди, і от уявіть собі, ця біла борода наробила шуму. Хоч би ж було Вам руду взяти ! ... 12.08.1926 р. » [15, спр. 44180].

З цього приводу наведемо ще одну думку, яку висловив Євген Онацький¹⁵ в «Українській малої енциклопедії», яку він підготував і видав в Буенос-Айросі (Аргентина). Головним змістом гасла «Могілянський Михайло» є політичне зрадництво Могілянського, суть якого полягає в непослідовності його позиції щодо національної самостійності України, незаслужене засудження вустами головного героя «новелькі» «Убивство» М. С. Грушевського за його повернення в Україну, що розглядається як зрада ідеалів української державності. За це Могілянський був примушений скласти в пресі покаяну заяву [56, с. 1024]. Але це думка вченого та письменни-

¹⁵ **Онацький Євген** (1894–1979) – український громадський, державний і політичний діяч. У 1917–18 рр. – член Української Центральної Ради і Малої Ради; у 1919–20 рр. – керівник пресового бюро української дипломатичної місії у Римі, член ОУН (із 1929), професор Вищого Східного інституту в Неаполі (1936–40), лектор Римського університету (1940–43). Після 1945 р. жив і працював у Аргентині. Автор «Української Малої Енциклопедії» (тт. 1–4, 1957, 1959, 1962–63).

ка, який спостерігав за подіями в Україні з далеких Італії, а потім Аргентини. В Україні тих часів державна та суспільно-політична системи детермінують поведінку людини та її вчинки в тій чи іншій ситуації. М. М. Могилянський не був винятком.

Політичні процеси в країні суттєво впливали на діяльність установ ВУАН та її дійових осіб. Почата у 20-ті рр. реорганізація ВУАН, провадження класової політики радянськими партійними органами щодо Академії ускладнювала роботу цієї головної наукової установи. 1923 р. — початок перебудови «старої» Академії на нових радянських ідеологічних засадах. У постанові ЦК КП(б) У з приводу «чистки» наукової інтелігенції під наглядом партії, Народним комісаріатом освіти виконувалася вказівка керуватися класовим принципом і усунути з Академії «політично-ворожий елемент» [71, спр. 40, арк. 261]. У нових умовах стара академічна інтелігенція стає об'єктом жорсткого переслідування з боку партійного апарату ЦК, як «осередок української буржуазної культури і політики» [71, спр. 93, арк. 62]. Одними з перших, хто зізнав переслідування в Академії наук, були науковці історико-філологічного циклу та дослідники соціально-економічних проблем. Академік М. П. Василенко, до речі, й голова Біографічної комісії, одним із перших потрапив на показовій процес над українською інтелігенцією (вересень 1923, т. зв. «Київський обласний центр дії»).

У січні 1928 р. для оцінки «справжнього стану Академії наук» у ВУАН працювала спеціальна комісія Наркомату освіти. Щодо Біографічної комісії, то серед головних політичних закидів перевіряючих наводилося, що: *«...створена в умовах гетьманського режиму УАН ...з початку свого існування стала і залишилась і досі притулком і осередком консолідації, з одного боку, збанкрутованих соціально груп української буржуазно-націоналістичної інтелігенції (передовсім есерів), — з другого боку — кадетсько монархічних кіл російських та реакційних кіл бувшої університетської професури»*. В цьому документі можливість працювати в ВУАН пов'язується з ідеологічними характеристиками: *«...перед Наркомосом стоїть у всю височень питання ґрунтовного підходу до виставлених до ВУАН кандидатур з всебічною перевіркою їх з точки зору наукової цінності — як їх соціально-політичної вартості, так із точки зору забезпечення для ВУАН можливості виконання її завдань [щодо] дійсного представництва цілої української науки і її участі [в] українському культурному процесові»* [71, спр. 147, арк. 176–194; 19, с. 420, 425]. У розвиток політичних обвинувачень, у 1929 р. було заарештовано й оголошено натхненником та ідейним керівником т. зв. контрреволюційного буржуазно-націоналістичного органу «Спілка визволення України» в ВУАН академіка С. О. Єфремова, який у 20-ті рр. очолював і Біографічну

комісію, та якого з М. М. Могілянським пов'язували давні дружні та творчі стосунки.

У ВУАН за вказівкою нового партійного керівництва розпочалася тотальна перевірка підрозділів. Особливо ретельною вона була стосовно підрозділів гуманітарного циклу. Ці обставини докладно висвітлені у збірці документальних матеріалів «Історія Національної Академії наук України. 1929–33. Документи і матеріали» (1998) та інших працях [44].

В офіційному «Звіті про роботу другого, соціально-економічного відділу ВУАН за 1933 рік», до якого входили підрозділи історичного циклу, відзначалося, що: «...на II Відділі було декілька антирадянських груп науковців. ...Як саботажники та шкідники виявили себе [С. В.] Шамрай, [М. Ф.] Каратківський, [М. М.] Могілянський, ...великодержавник по ідеології...» [20, с. 303]. Далі в звіті повідомляється, що історичний цикл було «очищено» від «нацдемівців» і «великодержавників», у число яких потрапили співробітники Біографічної комісії – В. О. Романовський, Н. Д. Полонська-Василенко, М. О. Тарасенко.

У «Звіті про роботу історичного циклу за 1933 рік» було записано, що: «профіль установ [М. С.] Грушевського та [М. М.] Могілянського був яскраво нацдемівський із елементами фашизму» [20, с. 309]. Чимало «буржуазного» та «ворожого» було виявлено в діяльності Біографічної комісії, якою керував «єфремовець» М. М. Могілянський. За визначенням комісії, Михайло Михайлович займався у Біографічній комісії: «вивченням нацдемів, петлюрівських бандитів, атаманчиків, українських князів, поміщиків, сахарозаводчиків і попів, і зовсім ігнорував вивчення революційних діячів, особливо доби пролетарської революції та соціалістичного будівництва (Артем, Антонов-Овсеєнко)» [20, с. 305].

Партійно-політичні звинувачення діяльності Біографічної комісії були спрямовані переважно проти М. М. Могілянського як «колишнього кадета», «прихильника неокласиків», «ідеологічного ворога радянської влади», «буржуазного націоналіста», який підлягав «чистці». Щоб зрозуміти зміст одного з численних обвинувачень, слід повернутися на початок століття, коли Михайло Михайлович був членом конституційно-демократичної партії і підтримував платформу кадетів щодо культурно-національного визначення України. Знайомство з В. І. Леніним, перебування в лавах загальноросійської партії кадетів (1905 – травень, 1917), його виступи з національних питань¹⁶ стали одним із основних приводів для обвинувачення у буржуазному націоналізмі.

¹⁶ В. І. Ленін критикував М. М. Могілянського за погляди в національному питанні, висловлені ним у статті «Всеукраїнський съезд студенчества» (газета «Речь» № 174 від 29.06.1913 р.).

Полемізуючи з Д. І. Донцовим, який був прихильником політичного сепаратизму в питанні відносин між Україною та Росією, Михайло Могілянський вважав, що він приведе до розриву не тільки в політичній області, а й у галузі культури [62, с. 229, 231]. У 1913 р. В. І. Ленін у статті «Кадеты об украинском вопросе» піддав критиці антисепаратистський, на його погляд, виступ «кадетского публициста Могілянского». В ній він писав: «*г. Могілянський указує на факт виступлення некоторых українських социал-демократов против лозунга политически независимой Украины на всеукраинском съезде студенчества во Львове летом 1913 г.*» [27–30]. Цей епізод із своєї політичної діяльності М. М. Могілянський докладно виклав у автобіографічному нарисі (12.02.1929), написаному на замовлення Інституту В. І. Леніна [15, спр. 2399], фактичний матеріал із якого було використано для Показчика імен 2-го видання творів В. І. Леніна [31].

6 серпня 1930 р. Михайло Могілянський «пройшов чистку в апараті ВУАН» [20, с. 115]. На той час в Академії наук розгорталася масштабна політична кампанія проти співробітників, під час якої потрібно було виявити методологічні помилки у власних працях і попередніх наукових здобутках, а також у працях колег. За єдино правильний науковий метод критики було визначено марксизм-ленінізм. На засіданнях Комісії, поряд із робочими питаннями (насамперед, — підготовка першого тому Біографічного словника), заслуховувалися доповіді керівничого Комісії з самокритичним оглядом своєї як попередньої діяльності, так і діяльності в Академії наук із обов'язковим ухилом у бік діалектичного матеріалізму: «Ідеологічна постать П. Куліша» (14.03.1931), «Опрацювання біографій діячів с.-д. руху та діячів доби боротьби за Радянську владу» [доповідь проілюстрована біографіями Абрамовича (с.-д.) і М. І. Арсеничева (комуніста); 27.02.1931]; «Проблема біографії в світлі діалектичного матеріалізму» (08.12.1931) [17, спр. 5228, арк. 3], «Деятели революционного движения в России» у зв'язку з завданням Біографічного словника» (18.05.1932) [17, спр. 6242]. Таких засідань протягом 1931 і 1932 рр. було проведено декілька [17, спр. 6238, 6240].

Так, доповідь М. М. Могілянського «Проблема біографії в світлі діалектичного матеріалізму» з підзаголовком «із самокритичним оглядом своєї попередньої роботи» відбулася 08.12.1931 р. о 19 годині в приміщенні ВУАН (вул. Короленка, 54). Оголошення про засідання, порядок денний було надруковане в газеті «Пролетарская правда». На «прилюдне» засідання були запрошені співробітники з інших підрозділів Академії [17, спр. 6043, 6044]. Як приклад, наведемо типовий і обов'язковий для того часу виступ у диску-

сії Л. О. Окіншевича¹⁷, який наголосив, що потрібно визнати незадовільним, насамперед, початок самокритичної частини доповіді. Приводом до самокритики повинні бути власні переконання Могилянського: «...що треба практично переглянути свою попередню наукову продукцію і засудити перед радянською громадськістю усі попередні у своїй науковій і громадській праці помилки, ...зокрема – ідеологічну і методологічну спорідненість класово-ворожнечим угрупованням старої Академії, ...докладніше зупинитися на висвітленні історії свого перебування в кадетській партії та виразніше визначити пролетаріатові класово-ворожнечу буржуазну її природу та роль в політичній боротьбі».

Влітку 1933 р. діяльність Комісії, у якій практично залишалися два працівники – М. М. Могилянський та М. О. Тарасенко, було згорнуто, а М. М. Могилянського було переведено до секції пролетарської революції. У новій структурі Михайло Михайлович працював декілька місяців. За завданням керівництва секції, на жовтень 1933 р. він підготував «наукову біографію залізного наркома» К. Є. Ворошилова [73, спр. 640]. За два місяці Постановою Президії ВУАН від 02.12.1933 р. його було звільнено від роботи в Академії, а 13.02.1934 р., за Постановою Президії ВУАН, було ліквідовано й Біографічну комісію [20, с. 13, 299–300].

Незважаючи на всі об'єктивні та суб'єктивні негаразди, Біографічна комісія була однією з небагатьох комісій Всеукраїнської академії наук, що протягом 15 років свого існування послідовно виконувала затверджену ще у 1919 р. певну програму. Для порівняння наведемо: Комісія УАН-ВУАН для складання енциклопедичного словника, що працювала в 1921–22 рр. та у 1926–30 рр., мала скромніші результати. Але загалом праця Біографічної комісії зі складання Українського біографічного словника, через низку причин залишилася незавершеною.

Наприкінці 20-х – початку 30-х рр. М. М. Могилянський доклав багато зусиль для захисту справи з підготовки Українського біографічного словника та своєї репутації науковця. Про це свідчать щорічні звіти, пояснювальні записки, листи до керівних органів ВУАН, зібрані в справі «Завданнях Комісії Біографічного Словника діячів України та ресурси до їх виконання» [17, 4968,

¹⁷ **Окіншевич (Окиншевич) Лев Олександрович** (1898-1980) – історик права. У ВУАН – штатний співробітник Комісії для виучування історії західно руського та українського права (1921-1933). У 1925-29 рр. навчався в аспірантурі Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського. Був секретарем місцевому академії, головою академічної секції наукових працівників профспілки працівників освіти. У 1928-1931 рр. виконував обов'язки директора видавництва ВУАН; у 1931-1932 рр. був заступником секретаря соціально-економічного відділу ВУАН.

арк. 30; спр. 5016, арк. 73; спр. 5151, арк. 1–10; спр. 5812, арк. 1–4]. Після звільнення, М. М. Могілянський звертається з листом до Президії Всеукраїнської академії наук, головний зміст якого полягає в наступному: «Я не добиваюсь возвращения на работу в ВУАН, я добиваюсь только признания, что мотивация этого увольнения неправоильна...» [73, спр. 669, с. 9]. Далі він послідовно аргументує докази до кожного з наведених у Постанові пунктів: відсутність за 12 років роботи в ВУАН суттєвої наукової продукції з історичної проблематики; обвинувачення в «ворожій, націоналістичній, з буржуазно-рестовраторськими настановами» роботі. Витрачає на це багато духовних сил, оскільки не може прийняти необ'єктивні наклепи.

М. М. Могілянський звертає увагу Президії на ту обставину, що за науковою кваліфікацією він ніколи не був істориком, а як літературознавець має досить наукових праць і публікацій. На роботу в ВУАН він був запрошений Спільним зібранням, структурою якого була Біографічна комісія. Його посада керівничого передбачала організацію праці, а не написання наукових праць із історії.

У цьому листі він також звертає увагу не тільки на об'єктивні, а й на суб'єктивні обставини роботи Комісії. Так, відсутність штатних співробітників упорядовж існування Комісії унеможливила планомірність роботи та виконання завдань, поставлених ще 1919 р. На початковому етапі діяльності Біографічної комісії керівництво ВУАН визнавало її роботу як підготовчу і, ймовірно: «...руководящие органы ВУАН были правы, не закрыв Комиссию ...при условиях, когда планомерное издание Биографического словаря деятелей Украины отодвигалось в неопределенную даль, ибо и до приступа к такому изданию, Комиссия уже выполняла весьма важные научные задания» (підкреслено нами — С. Л.) [73, спр. 669, с. 9]. І далі: заступаючи на посаду «...я получил указания [від академіків А. Ю. Кримського і С. О. Єфремова — С. Л.], ...что при создавшемся положении ничего и думать о составлении словаря, надо лишь вести подготовительные работы, которые в момент, когда Комиссия получит необходимые для выполнения задач научные силы и штаты, помогут сразу же приступить к работе...». І справді, величезна організаційна та підготовча робота керівничого й окремих співробітників Комісії була виконана при повній відсутності матеріальних умов і наявності достатнього штату. Її результати дали змогу поставити на порядок денний створення словника та складання біографій на перші літери алфавіту [73, спр. 669, с. 5].

Щодо окремих публікацій у пресі начебто про вихід першого тому Біографічного словника на літеру «А», то М. М. Могілянський дає таке пояснення. «Научный сотрудник ВУАН Либерберг печатно и в

публичных выступлениях обсуждал материал, помещенный в *вышедшем первом томе Биографического Словаря и обличал «националистические установки» руководителя Комиссии». Але, ще літом 1933 р. «первый том (буква А) еще не был готов для сдачи в печать...»* (підкреслено нами – С. Л.) [73, спр. 669, с. 5, 6].

Декілька причин щодо ліквідації Біографічної комісії, які окреслив М. М. Могилянський, ми навели вище. Їх засвідчив і неодмінний секретар ВУАН академік А. Ю. Кримський. У своєму звіті про роботу Академії за 1926 р. («Загальний огляд 1926 року») він акцентував на нечисленному складі штатних співробітників у відділах та установах і низькій платні [19, с. 231-233]. Така ситуація залишалася й надалі без особливих змін і суттєво вплинула на кінцеві результати діяльності Комісії.

Суттєві перестороги комуністичних очільників держави викликав і персональний склад Комісії. З 25.02.1920 по липень 1923 р. Комісією керував академік М. П. Василенко. Одночасно він виконував обов'язки Президента ВУАН, був членом Президії ВУАН, організатором і керівником декількох комісій, досліджував історію та право України. У 1924 р. був засуджений у справі т. зв. «Київського обласного центру дії» (КОЦД). Головою Комісії до 1929 р. був один із головних суб'єктів т. зв. «справи СВУ» – С. О. Єфремов, академік, заступник товариша президента ВУАН, віце-президент ВУАН, член Президії ВУАН, керівник низки академічних комісій, відомий літературознавець. Він підтримував її працю порадами, захищав на адміністративному рівні, сприяв отриманню платні, відряджень тощо. Аналогічну підтримку Комісія мала від неодмінного секретаря ВУАН академіка А. Ю. Кримського, який теж незабаром закінчив своє життя як «український буржуазний націоналіст».

До складу Біографічної комісії входили редактори відділів і підвідділів, нештатні постійні співробітники [41, с. 268-274]. Редакторський склад Комісії був представлений високопрофесійними фахівцями у своїх галузях знань. Але окрім своєї участі у діяльності Біографічної комісії, вони працювали на керівних посадах в Академії, в інших комісіях ВУАН та наукових установах, займалися дослідницькою діяльністю [41, с. 274-296]. Так, Ф. Л. Ернст, окрім Біографічної комісії, працював у різних інституціях із охорони пам'яток, створення музейного фонду тощо, проводив активну науково-дослідну роботу. Заарештовувався у 1933, 1941 рр., розстріляний у 1942 р. В. В. Міяковський працював у декількох комісіях ВУАН, керував Архівним управлінням і Київським центральним історичним архівом ім. В. Б. Антоновича. Досліджував архівні матеріали про культурних і громадських діячів ХІХ ст. Засуджений у справі «СВУ». В. О. Романовський працював і керував декількома

комісіями та кафедрами в ВУАН, Центральним архівом давніх актів Києва. Звільнений із посад у 1931 р. Історик В. О. Пархоменко працював у низці комісії ВУАН, зокрема, й Біографічній, займався дослідницькою працею. Заарештований у справі «СВУ».

Праця у підрозділах ВУАН, керівна та наукова діяльність, за яку вони отримували платню, не давала змоги в повному обсязі виконувати редакторську роботу в Біографічній комісії. Без сумніву, ця обставина не сприяла планомірності й якості праці з обробки, осмислення накопиченого біографічного матеріалу та його редагування. М. М. Могилянський, оцінюючи працю редакторату, пише, що редакторської: «...работы он никакой не нес. ...Только с величайшими усилиями мне удавалось созвать редакторат раз месяц, раз в два месяца – на заседания для рассмотрения общих принципиальных вопросов постановки словарных работ» [73, спр. 669, с. 24]. Щодо праці окремих співробітників, зокрема І. В. Галанта, до обов'язків якого входило написання біографій єврейських діячів, то він «...в 10-летний период моего заведывания работой Комиссии, как и все другие редакторы, ничего не делал и не написал для словаря и не проредактировал ни одной строчки» [73, спр. 669, с. 22].

Свою думку про відставання редагування вже написаних біографічних довідок і Реєстру імен на літери «А» і «Б», що призвело до затримки у підготовці першого тому Словника до друку, висловив у листі з Ніжина до М. М. Могилянського нештатний співробітник Біографічної комісії К. В. Харлампович: «...ваши ближайшие сотрудники, начальники отделов не только не позволяют сказать Вам Б, но и А пикнуть не дают. Два не представляют списков на Б, а третий не наладил очерков по отделу искусств. Но и Комиссия в целом, кажется, уже много раз назначала сроки для представления материалов в типографию, доселе не проредактировала того, что уже написано. Но если бы в декабре... 1931 г. Вы прислали мне список фамилий на Б, я б немедленно просмотрел бы и, прежде всего, чтобы увидеть, сильно ли изменился курс Комиссии. Похоже на то, что из числа Ваших подопечных будут исключены лица духовного сана, а из Ваших сотрудников – писавшие о них, и, в том числе, ниже подписавшийся» [40, с. 32].

Основне навантаження по написанню біобіографічних карток і складанню Реєстру імен припадало на постійних нештатних співробітників Комісії. За цю роботу вони отримували невелику платню. Їхній склад залишався практично незмінним упродовж діяльності Комісії. Це представники старшого покоління, які народилися, переважно, в 60-і рр. ХІХ ст., мали вищу гуманітарну освіту та через вік не ставили перед собою мету зробити наукову або іншу кар'єру.

Історія Біографічної комісії – це історія сукупності осіб із їхніми суб'єктивно обумовленими вчинками, характерами, забобо-

нами, діями, що впліталися в загальну тканину історії свого часу. Тому до діяльності Біографічної комісії слід підходити як до колективної праці, в якій людський фактор грав суттєве значення та впливав на загальні результати.

Назвемо ще одну, на наш погляд, важливу причину. Підготовка першого національного біографічного словника Української держави — Українського біографічного словника, здійснювалася під керівництвом і за кошт Української академії наук, але вона не отримала статусу «державного замовлення», як це було з «Большой советской энциклопедией», (1926-47, Москва). Над підготовкою лише першого тому «Большой советской энциклопедии» працювало 90 штатних співробітників. В Україні протягом 15 років існування Комісії, практичну роботу виконували один штатний (керівничий) і нерегулярно 4-8 нештатних співробітники. М. М. Могілянський справедливо вважав, що виконання такого важливого завдання не під силу одній лише Академії наук. Для виконання подібної роботи потрібний не тільки час, а й великі наукові сили та матеріальні засоби [17, спр. 5151, арк. 1-10]. Він також добре розумів неможливість виконання завдання з підготовки Біографічного словника в існуючих політичних умовах, під постійним ідеологічним тиском.

Але, на наш погляд, головна причина полягала у принциповій суперечності, що наприкінці 20-х рр. виникла між об'єктивними принципами наукового пошуку та жорсткого політичного детермінізму, втілюваного у життя більшовицьким керівництвом. У цих умовах годі було сподіватися на підтримку тих ідей, поглядів і наукових підходів, що були покладені в основу створення Українського біографічного словника. Існуюча політична система та її ідеологія ставили під сумнів необхідність Словника у тому вигляді і з тим змістовним наповненням, яким його бачили перші керманічі Академії наук і автори концепції.

Роль М. М. Могілянського у Комісії була більшою, ніж просто керівничого. Він був душею біографічної справи. Н. Д. Полонська-Василенко, згадуючи період спільної праці в Академії, пише: *«Жити спокійно Могілянський не міг. Він завжди хвилювався, «горів» і вносив у дискусії свій палкий темперамент. Ставши керівником комісії, він переніс до ВУАН всю свою душу»* [59, с. 125]. Завдяки працездатності, авторитету, ерудиції, особистої відповідальності, мужності М. М. Могілянського Біографічна комісія існувала та працювала в самі тяжкі роки існування Академії наук.

Повний творчих сил, задумів і бажання працювати над створенням національного Біографічного словника, Михайло Михайлович після звільнення опинився, насамперед, у тяжкому моральному стані. У наступні роки він усякими способами, що були йому до-

ступні, займався реабілітацією свого імені. Захищаючи свою честь і право на пенсію, він звертається до Центрального бюро секції наукових співробітників [рос. ЦБ СНР] (Москва) з проханням поновити його членство. З метою підтвердження виконання ним замовлення від редакції «Словаря деятелей революционного движения в России» (Москва) на підготовку біографічного матеріалу, він звертається до цієї інституції. Але в обох випадках отримує відмову [73, спр. 669, с. 12].

До моральних негараздів додалися скрутне матеріальне становище та хвороби. Після звільнення з ВУАН, М. М. Могилянський відчував себе «*заживо погребенным*», до якого доходять «*только голоса жизни*» [7, № 36147]. Багато душевних сил і здоров'я віднімала боротьба з наклепами на його адресу з боку ВУАН та інших державних установ.

Так, подання роману «Честь» до харківського видавництва «Література і мистецтво» викликало появу з цього приводу у передовій статті «Літературної газети» за 21 липня 1933 р. пасажу: «... ворог знахабнів до того, що одверто підсовує нам свої отруйні шовіністичні «твори» в надії, що їх ніхто не викриє. Досить покликатись на те, що М. Могилянський не посоромився прислати до ЛіМу свій твір «Честь», який ідейним спрямуванням нічим не різниться від славнозвісного «Вбивства».

У 1934 р. у VII томі «Литературной энциклопедии» була поміщена персоналія «Могилянський М.». Автор, який вкрився за ініціалами «К. К.», охарактеризував М. М. Могилянського лише як публіциста та критика, який у своїх статтях виступає як «український націоналіст», «противник пролетарской литературы», «реакционер», «пропагандист буржуазной науки». З численних прозаїчних праць автор статті виділив лише одне оповідання «Вбивство», що, на думку автора, є «выступлением против Советской социалистической Украины» і стало основою для обвинувачення Могилянського в націоналізмі [21, стб. 407].

У листі (ймовірно, вже другому) на ім'я заступника головного редактора «Литературной энциклопедии» П. І. Лебедєва-Полянського¹⁸, надісланому наприкінці 1935 р., Михайло Михайлович називає статтю в енциклопедії «*насквозь брехливой и клеветнической*». Він пише, що характер енциклопедичного видання передбачає повноту викладу всіх напрямів діяльності особи. Це торкається, найперше, дефініції, в якій не згадується його журналістська, письменницька, перекладацька діяльність. Неповно та тенденційно подана публіцистична діяльність, особливо його осо-

¹⁸ П. І. Лебедєв-Полянський (1881–1948) — рос. літературознавець, акад. АН СРСР. У 1920–21 рр. входив до оргбюро Всеукр. Пролеткульту.

биста позиція щодо національного питання. Основна критика була спрямована на позицію партії кадетів щодо національного питання (а не його особисту), з якої він вийшов ще в 1917 р. Наприкінці листа Михайло Михайлович просить «*дать сатисфакцию в форме тех или иных поправок*», або редакційних заяв в пресі, або в подальших випусках словника [73, спр. 646].

Одночасно Михайло Михайлович звертається, з надією на реальну допомогу, до О. М. Горького, творчість і особисті якості якого він дуже шанував. Про свої листи до О. М. Горького він пише відомому російському письменнику К. О. Федіну, з яким його пов'язували давні творчі стосунки [15, спр. 44195]. В одному з листів від 29 вересня 1934 р. зокрема зазначено: «*Знаю, что Ал. Макс., если бы захотел, мог бы много помочь мне в моей реабилитации, но, думаю, – пройдет ли письмо через «игольное ухо» секретарей? Сумею ли я возбудить интерес Ал. М-ча к моему делу, показать ему всю вопиющую неправду травли против меня...*» [7, № 36140]. М. М. Могілянський також просить К. О. Федіна порушити питання про несправедливість, що чиниться щодо нього, на з'їзді письменників. Захисту з боку впливових російських письменників, на який він очікував і сподівався, він не отримує.

У зв'язку з листами до О. М. Горького та К. О. Федіна, повернемося до подій кінця 20-х – 1934 рр. в Україні, коли паралельно з ідеологічним тиском на українську літературу та її кращих представників (С. О. Єфремов), відбувалася чистка українського мовознавства (Г. К. Голоскевич, В. М. Ганцов, О. Б. Курило). Одним із звинувачень під час процесу СВУ було обвинувачення у спробі відірвати українську мову від російської. Одночасно в українській пресі розкручувалася «мовознавча дискусія», спрямована на підготовку ґрунту для русифікації української мови.

У журналі «Вапліте» (1927, № 3, с. 137) письменник Олекса Слісаренко зацитував вислів О. М. Горького, в якому той назвав українську мову «украинским наречием» [67, с. 137], чим викликав активні дебати в українській пресі [10, с. 94]. Свою думку з цього приводу в листі до О. М. Горького висловив і Михайло Михайлович. Адресу останнього він отримав від К. О. Федіна у травні 1928 р. [15, спр. 44196]. В архіві М. М. Могілянського в ІР НБУВ збереглася копія листа від Олексія Максимовича, в якому він відповідає адресату: «*...По вопросу о моем отношении к «диалекту» или «Самостийной мове», скажу Вам, что я не националист, но хотел бы, чтобы все люди говорили одним языком, безразлично каким, хотя бы – латинским. Я не считаю братство людей «безумной мечтой», для меня это – реальное дело, вот почему мне думается, что разноязычие затрудняет общение между людьми...*» [15, спр. 44141].

Ймовірно, Михайло Михайлович поділився своїми міркуваннями з цього приводу і з К. О. Федіним, на що у травні 1929 р. отримав відповідь письменника: «...Ради бога, не спрашивайте меня об украинцах! Дело это такое тонкое в наше время и пишу я к Вам, вроде, как во Францию – Бог знает, дойдет ли письмо и не получится ли чего-нибудь, какой-нибудь неприятности. Ну, что же, были украинцы, мы их чествовали, поили, кормили, а они под конец до того разошлись, что даже пьесу в Москве русского писателя Булгакова со сцены сняли: оскорбляет, говорят, русская пьеса наши украинские достоинства» [15, спр. 44197].

Після 1934 р. М. М. Могилянський залишився в умовах не забезпеченого та невизначеного майбутнього, часто перед тяжким вибором, від якого не в силах ухилитися. Вчений розділив долю багатьох тодішніх діячів науки та культури. Трагічно склалася доля його дітей – доньки Лідії (Ладі)¹⁹ і сина Дмитра²⁰. 16 січня 1929 р. була заарештована Лада (Ладя). За обвинуваченням у контрреволюційній організації «Демократический союз», що нібито закликала «до боротьби з існуючим устроєм», вона була засуджена до розстрілу, який замінили десятьма роками таборів. Строк відбувала на Соловках. У 1930, 1931, 1932, 1933 рр. Михайло Михайлович мав побачення з донькою. За ударну працю на будівництві Біломор-Балтійського каналу Лада була звільнена достроково через 4 роки. Ще рік працювала в управлінні таборів на Ведмежій горі. З осені 1934 р. жила разом із десятирічною донькою Іною, працювала редактором табірної газети «За нову людину» (українською мовою) у м. Дмитрові поблизу Москви на будівництві каналу Москва – Волга (Дмитровлаг)²¹. Її вірші та пісні були відомі по всій трасі каналу. В 1936 р. Ладу було прийнято кандидатом до Союзу радянських письменників. Тепло відізвався про вірші поетеси О. М. Горький: «Не буду говорить о таких, почти совершенных произведениях, как отличные стихи Могилянской» [4, с. 307]. У липні 1936 р. Лідія Михайлівна виступала на засіданні Президії Правління Спілки письменників СРСР у Москві з цієї нагоди [64]. Після звільнення

¹⁹ **Могилянська Ладя (Лідія) Михайлівна** (псевдонім: В. Калент'єв, М. Д. Яснов; 1899–37 ?) – поетеса. Друкувалася з 1919 в ж. «Просвещение» (Чернігів), «Зоря» (Дніпропетровськ), «Червоний шлях», ЛНВ, «Всесвіт», «Життя і революція» та ін. Автор збірки «Два канали» (1935). Реабілітована у 1957 р., по справі 1929 р. – у 1990 р.

²⁰ **Могилянський Дмитро Михайлович** (псевдонім: Д. Тась; 1901–28.02.1938, Бутово) – укр. письменник. Автор поем «Аглая», «Колхозная осень». Його кращі вірші увійшли до антології «Українська поезія» (1930). Дружина Д. Могилянського – художниця Агнеса Михайлівна Уманська. Реабілітований у 1958 р.

²¹ Місто Дмитров – управління Дмитровлагу, будівництво каналу Москва – Волга (близько 0,5 млн. в'язнів) [68, с. 182].

з Академії Михайло Михайлович проживав у доньки в Дмитрові. Деякий час син Дмитро також жив у Дмитрові, де працював літературним співробітником газети «Москва – Волга», але незабаром повернувся до Харкова. У 1937 р. він був відраджений від газети «Соціалістична Харківщина» на відкриття каналу. По поверненні до Харкова був заарештований і розстріляний. Тоді само заарештували та незабаром розстріляли Ладу [69, с. 186–190].

Арешт Лади та Дмитра значно погіршив стан здоров'я Михайла Михайловича, який був на той час уже тяжко хворим. Після арешту дітей Михайло Михайлович мав бажання переїхати до Ленінграда, але прожив там лише п'ять місяців, оскільки не зміг отримати право на постійне проживання в місті. У Ленінграді він підготував до передачі в Літературний музей²² близько 50 сторінок споминок про Івана Франка (свого часу переданих для використання І. Айзенштоку), підготовчі матеріали до нової повісті, які писав для «удовлетворения запросов все еще беспокоящего ума...». Разом близько 1300 сторінок «четвертушек», [73, спр. 651, лист від 23.10.1940].

В 1938 р. заарештували чоловіка доньки Олени – журналіста Бориса Ісаєва. Незабаром, у жовтні була заарештована і вислана до Красноярського краю на п'ять років і Олена Михайлівна, журналістка за фахом. Наприкінці 1938 р. Михайло Михайлович звернувся з листом до першого заступника наркома внутрішніх справ Л. П. Берії з проханням допомогти з'ясувати долю його дітей – Лідії, Дмитра та Олени: «...проверить правильность и справедливость примененных в отношении их репрессий», бо «никто из них не мог быть действительно виновным в действиях, враждебных советскому государству, вредительстве и контрреволюционной агитации» [73, спр. 645, арк. 1–4]. Але на той час дітей – Дмитра та Лади вже не було серед живих.

У 1937 р. Михайло Михайлович переїхав до Дніпропетровська й оселився в родині молодшої доньки Ірини²³. У Дніпропетровську жив, як він сам пише, «в полной душевной апатии», ізольовано від живих людей. Почав вивчати англійську мову, щоб перекладати Шекспіра. Вік і стан здоров'я вимагали від нього турбот про долю особистого архіву, «чтобы дело своей жизни достойно увенчать и

²² Йдеться про Державний літературний музей, створений у 1934 р. у Москві. З В. Д. Бонч-Бруєвичем, першим директором музею, М. М. Могилянський листувався з приводу продажу рукопису «Повесть о днях моей жизни» та інших матеріалів особового архіву. Після реорганізації Державного літературного музею мемуари «Повесть о днях моей жизни» (1890–1905) потрапили до Російського державного архіву літератури і мистецтва, де зберігаються нині [63, тетр. 1–25, 1014 стр. Автограф].

²³ **Ірина Михайлівна Могилянська** (за чоловіком – Саф'ян) – у майбутньому – проф. Дніпропетровського металургійного інституту.

еще гонорар получить». З цією метою він продовжував упорядковувати свій багатий архів, листування тощо. Листувався з фаховими музеями й архівами з метою продажу цікавої для них частини особистого архіву. Продовжував писати мемуари, за які розраховував отримати гроші²⁴.

«Повесть о днях моей жизни» Михайло Могілянський переписував і дописував, переважно, у Дніпропетровську. Він не випадково обмежив її хронологічні межі. В повісті відсутні багато подій, пов'язаних із приватним життям, життям рідних і близьких людей і друзів. Так, він не розповідає про свої стосунки зі старшим братом Миколою, який у 1918 р. виїхав до Чехословаччини. У листі від 25 грудня 1939 р. до свого доброго знайомого, відомого російського фізика В. Е. Грабаря²⁵ Михайло Могілянський пояснює це так: *«Пишу с наименьшими подробностями, которые, если бы я имел в виду издание мемуаров для так называемого широкого читателя, я сам бы считал лишними, но поскольку я свою эпопею русской и украинской жизни больше чем за 50 лет к. XIX и начала XX столетий не рассчитываю публиковать, то думаю, что как собранию материалов, для освещения разных сторон эпохи, большее количество и мельчайших подробностей не повредит»* [54]. Збереглося два листа (09.05.1956, 26.12.1940) до дирекції Літературного музею на вул. Моховій, 6 у Москві, в яких йдеться про продаж рукопису «Повести о днях моей жизни» [65], яку він сподівався доповнити подіями 1913–17 рр. З цього самого приводу листувався з іншими установами, серед яких Державне видавництво газети «Известия», музей РРФСР, але отримав відмови (01.07.1936; 11.06.1941) [73, спр. 670]. Листувався з В. Д. Бонч-Бруєвичем щодо передачі рукопису повісті та інших матеріалів до Державного літературного музею у Москві. У 1939 р. у нього було куплено 13 зошитів мемуарів за досить невеличкий гонорар, із яким Михайлові Михайловичу довелося погодитися [15, спр. 44141, лист від 08.03.1939]. Частину листів йому вдалося продати до Літературного музею, за що отримав 63 рублі [73, лист від 29.03.1941]. У Дніпропетровську він також написав два романи «Всюду страсти роковые» (1939) і «Хильда» (1941).

У Дніпропетровську *«великою потіхою було сердечне ставлення до нього Д. І. Яворницького»* та його дружини. Про часті зустрічі та розмови з опальним на той час академіком згадувала Н. Д. Полянська-Василенко [59, с. 131]. За іронією долі, в одному з протоколів допиту заарештованого академіка А. Ю. Кримського, їхні спільні дружні зустрічі та бесіди у Дніпропетровську у 1938 р.

²⁴ Очевидно, йдеться про «Повесть о днях моей жизни».

²⁵ Нині зберігається у фонді В. Є. Грабаря Відділу рукописів ГДБ (картон 6, № 20).

інтерпретуються як «наради з питань подальшої тактики українських націоналістів» [76, с. 36].

Після звільнення з Академії, М. М. Могілянський залишився без пенсії та інших засобів до існування. У Дніпропетровську не склалися стосунки з чоловіком доньки. Він вважав свій стан принизливим щодо Ірини, яка багато працювала, хворіла, мала борги та хворого батька. Михайло Михайлович мав надію отримати гроші від продажу архіву та за деякі статті, написані на прохання, скажімо, Чернігівського музею, що: *«освободило бы от тяжести быть для кого-либо обузой, что так гнетет»* [73, спр. 651, лист від 23.10.1940]. У листі до ленінградських родичів від 09.05.1941 р., він повідомляє про свою хворобу, відсутність грошей на ліки, конвертів для листів тощо. *«Я все время терплю, терплю, но не все же можно вытерпеть и есть какой-то предел всякому терпению»*. Необхідно *«...решиться на поездку в тайгу, чтобы оттуда уже не возвращаться»* [73, спр. 651].

Але й на останок тяжкі випробування не полишали Михайла Могілянського. Пізньої осені 1941 р. він, старий і хворий, разом із донькою Іриною, був евакуйований до Великої Мурти, що у Красноярському краї, де перебувала на засланні донька Олена, де й помер 22.03.1942 р. [26, с. 60] після важкої хвороби, проживши на цій землі 69 літ.

Первісно ми назвали статтю про Михайла Михайловича Могілянського «М. М. Могілянський – лицар Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України», маючи на увазі не харизматичного бійця, а людину, яка протягом 11 років виконувала важливе національне завдання й останньою покинула Комісію. Радше за все, життєвим призначенням Михайла Михайловича Могілянського була творча праця. Тому не випадково він відмовився від адвокатської та політичної кар'єри на користь літературі та літературознавству. Літературознавець – саме так він визначав свою фахову приналежність [17, спр. 5807, арк. 1–3]. Сучасники теж сприймали його як талановитого українського літературознавця та критика [15, спр. 44112]. Але цей вид творчої діяльності не приносив коштів для гідного життя йому та чисельній родині Могілянських. Ми припускаємо, що важливим фактором для його згоди працювати в Біографічній комісії Академії наук, окрім зарплатні, стали обставини, що поєднували цю посаду з тим фахом, який для себе багато років тому визначив сам М. М. Могілянський. На той час у ВУАН працювало багато його приятелів і друзів, близьких за світоглядом, світовідчуванням, літературною працею, громадською (земська діяльність на Чернігівщині, Петербурзька громада) та політичною діяльністю (конституційно-демократична партія) – М. П. Василенко, С. О. Єфремов, П. Я. Стебницький,

П. І. Рупін та багато інших. У Комісії він, разом із С. О. Єфремовим, К. М. Антонович-Мельник, Г. Л. Берло, був хранителем традицій, закладених гуртком В. Б. Антоновича з укладання українського біографічного словника [40, с. 8–15] та відповідним виконавцем. Завдяки його організаційним, виконавчим здібностям, працездатності та підтримці ідеї кількох поколінь українських патріотів зі створення Українського біографічного словника з боку першого складу керівництва УАН – ВУАН, Біографічна комісія працювала до 1933 р.

М. М. Могилянський прожив складне, напрочуд насичене та цікаве життя. Його особиста доля та доля родини склалися трагічно, але потужний інтелект, працелюбність, інші непересічні особисті якості сприяли тому, що він залишив помітний слід в історії української науки та культури. Моральні тортури, яких учений зазнав у останні роки життя після звільнення з Біографічної комісії ВУАН, не маючи будь-яких коштів до життя, не змусили його зрадити улюбленій справі. Через низку причин особа М. М. Могилянського не стоїть нині у перших рядах українських достойників, але приклад його життя є яскравою ілюстрацією до слів Олександра Кониського: *«Як в науці, так само і в письменстві, і в штуці вплив і вагу становлять не самі лишень генії та таланти першої лави. Треба признати, що не менш їх має вагу і вплив ціла маса робітників другорядних, тих, що працюють на ниві думки, просвіти, культури: одні з отсих робітників оруть, ралять ниву, другі засівають, а інші жнуть вже зрощені на тій ниві нові ідеї ... Нашим критикам, а ще більше історикам нашого письменства і штуки не можна обминати найменших робітників слова і залишати їх в забутку...»* [23].

1. Борзенков, В. Г. О методологических основаниях комплексного изучения человека [Текст] / В. Г. Борзенков, Б. Г. Юдин // Вестник РГНФ. – М., 1997. – № 3. – С. 76–90.
2. ВР ДПБ (СПб.). – Ф. 1060
3. ВР ІЛШ НАН України. – Ф. 182.
4. Горький, М. Сочинения [Текст] : в 30 т. / Максим Горький – М. : Гос. изд.-во худ. лит., 1952. – Т. 17. – 494 с.
5. Грушевський, М. С. Всеукраїнська Академія Наук [Текст] : хроніка / М. С. Грушевський // Україна. – 1925. – Кн. 1–2. – С. 217–221.
6. ДАРФ. – Ф. 5878.
7. Державний музей К. О. Федіна. – № 36140–36147.
8. Докладна записка про програми і порядок видання Біографічного Словника діячів українського народу і української землі (науки, літератури, історії, мистецтва та громад. руху) [Текст] // Перший піврік існування Української Академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 р. – К., 1919. – С. 68–72.

9. *Домонтович, В.* Болотяна лукроза [Текст] : із спогадів / В. Домонтович // Хроніка 2000. – К. : Фірма «Довіра», 1992. – Вип. 2. – С. 102–116.
10. *Дорошевич, О.* Максим Горький та українська література [Текст] / О. Дорошевич // Життя і революція. – 1932. – № 10. – С. 86–94.
11. *Єфремов, С. О.* Щоденники. 1923-1929 [Текст] / С. О. Єфремов. – К. : ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – 848 с. – (Серія «Мемуари»).
12. Життя і революція. 1925–1934 [Текст] : систематичний покажчик змісту / уклад. Н. М. Рева. – Л., 1970. – 163 с.
13. *Журавлева, Т. П.* «Он не мог жить спокойно ...» [Текст] / Т. П. Журавлева // Черниговский полдень. – 2006. – 10 груд. – С. 4.
14. *Зеров, М.* Українське письменство [Текст] / М. Зеров. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 1300 с.
15. ІР НБУВ. – Ф. 1. – Од. зб. 44094–44229.
16. ІР НБУВ. – Ф. 3.
17. ІР НБУВ. – Ф. 10.
18. ІР НБУВ. – Ф. 131.
19. Історія Національної Академії наук України. 1924–1928 [Текст] : документи і матеріали / упоряд. В. А. Кучмаренко, О. Г. Луговський, Т. П. Папакіна та ін. – К., 1998. – 762 с.
20. Історія Національної Академії наук України. 1929–1933 [Текст] : документи і матеріали / упоряд. Т. В. Вересовська, В. Г. Врублевський, В. А. Кучмаренко та ін. – К., 1998. – 542 с.
21. К. К. Могилянський М. [Текст] / К. К. // Лит. енциклопедія : в 11 т. / гл. ред. А. Луначарський. – М. : ОГИЗ РСФСР ; Госуд. словарно-энцикл. изд-во «Совет. энцикл.», 1934. – Т. 7. – 888стб.
22. *Колоницкий, Б.* Легитимация через жизнеописание [Текст] : біографії А. Ф. Керенського (1917 год) / Б. Колоницкий // История и повествование : сборн. статей / под ред. Г. В. Обатнина, П. Песонена – М. : Новое лит. обозрение, 2006. – 600 ст.
23. *Кониський, О.* Біографічні замітки [Текст] / О. Кониський // Ватра : літ. зб. – Стрий : друк. А. Мілера сина, 1887. – С. 105–118.
24. *Коцюбинський, М.* Твори [Текст] : в 4 т. / М. М. Коцюбинський. – К. : Дніпро, 1985. – Т. 4. – 326 с.
25. *Коцюбинський, М.* Твори [Текст] : в 7 т. / М. М. Коцюбинський. – К., 1975. – Т. 7. – 414 с.
26. *Курас, Г. М.* Михайло Могилянський : «Ніколи в житті я не був націоналістом ...» [Текст] / Г. М. Курас, В. Г. Сарбей // Вісник Академії наук УРСР. – 1990. – № 4. – С. 56–61.
27. *Ленин, В. И.* Кадеты и «право народов на самоопределение» [Текст] / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полн. собр. соч. – 5-е изд. – М., 1961. – Т. 24. – С. 208–210.
28. *Ленин, В. И.* Кадеты об украинском вопросе [Текст] / В. И. Ленин // Там же. – Т. 23. – С. 337–338.
29. *Ленин, В. И.* Национал-либерализм и право наций на самоопределение [Текст] / В. И. Ленин // Там же. – Т. 24. – С. 247–249.
30. *Ленин, В. И.* О праве наций на самоопределение [Текст] / В. И. Ленин // Там же. – Т. 25. – С. 255–320.
31. *Ленин, В. И.* Собрание починений [Текст] : в 30 т. – 2-е изд. – М., 1925–1932.

32. *Ленин, В. И.* Экономическое содержание народничества и критика его в книге г. Струве [Текст] : Отражение марксизма в буржуазной литературе. По поводу книги П. Струве. Критические заметки и вопросы об экономическом развитии России / В. И. Ленин // Ленин В. И. Собр. соч. – М. : Госиздат, 1920. – Т. 1. – С. 223–362.
33. Лист М. М. Могилянського [Текст] // Червоний шлях. – 1929. – № 5/6.
34. Листи до Михайла Коцюбинського [Текст] : в 4-х т. / упоряд. та коментар. В. Мазного. – Чернігів : Чернігів. обереги, 2002. – Т. 3. – 480 с.
35. Личность и общество, или история в биографиях : вместо предисловия) [Текст] // История через личность : ист. биогр. сегодня / под ред. Л. П. Репиной. – М. : Кругъ, 2005. – С. 5–16.
36. *Лісовий, А.* П'ятеро з Парнасу [Текст] / А. Лісовий // Більшовик. – 1925. – 15 берез.
37. Літературно-науковий вісник. Показчик змісту [Текст] : довідкове видання / уклад. Б. Ясінський. – К. ; Нью-Йорк : Смолоскип, 2000. – Т. 1–109 (1898–1932). – 541с.
38. *Лотоцький, О.* Українська колонія в Петербурзі [Текст] / О. Лотоцький // Хроніка 2000 : укр. культурологічний альманах. – К., 2003. – Вип. 55–56 : Санкт-Петербург і культура України. – С. 638–806.
39. *Луцький, Ю.* Літературна політика в Радянській Україні. 1917–1934 [Текст] / Ю. Луцький. – К., 2000. – 240 с.
40. *Ляшко, С. М.* Постійна комісія для складання Біографічного словника діячів України – перша біографічна інституція в Україні (1918–1933) [Текст] / С. М. Ляшко // Біографічна довідкова справа в Україні (60-ті рр. ХІХ – 40-і рр. ХХ ст. : нариси історії. – Запоріжжя : Дике поле, 2006.
41. *Ляшко, С. М.* Постійна комісія для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933 [Текст] / С. М. Ляшко // Постійна комісія УАН-ВУАН для складання біографічного словника діячів України. 1918–1933 : Документи. Матеріали. Дослідження / авт.-укл. С. М. Ляшко. – К., 2003. – 687 с.
42. *Ляшко, С. М.* Щодо участі краєзнавців Вінниччини у роботі Постійної комісії УАН – ВУАН для складання біографічного словника діячів України [Текст] / С. М. Ляшко // Матеріали ХІ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 533–536.
43. *Ляшко, С. М.* Щодо участі краєзнавців Житомира у роботі Постійної комісії УАН – ВУАН для складання біографічного словника діячів України [Текст] / С. М. Ляшко // Житомиру – 1120 (884–2004) : наук. зб. «Велика Волинь». – Житомир : М. Косенко, 2004. – Т. 31. – С. 352–355.
44. *Матвеева, Л. В.* Нариси з історії Всеукраїнської Академії наук [Текст] / Л. В. Матвеева. – К., 2003. – 294 с.
45. *Могилянский, М. М.* В девяностые годы [Текст] / М. М. Могилянський // Былое. – 1924. – Т. 23. – С. 132–161.
46. *Могилянский, М.* Устойчивость психического быта [Текст] / М. М. Могилянський // Лит. записки. – СПб., 1922. – № 1.

47. *Могілянський, М. М.* Вбивство [Текст] / М. М. Могілянський // Червоний шлях. – Х., 1926. – № 1. – С. 53–55.
48. *Могілянський, М. М.* Листи М. Коцюбинського до Мих. М. Могілянського [Текст] / М. М. Могілянський // Наше минуле. – К. : Вид. Т-во «Друкарь», 1918. – Ч. 2. – С. 58–85.
49. *Могілянський, М. М.* Рецензія на книгу : Твори М. Коцюбинського / за ред. С. Єфремова. – Т. 4 (3-е вид.), Т. 5 (2-е вид.) [Текст] / М. М. Могілянський // Червоний шлях. – Х. : ДВУ, 1929. – № 10/11. – С. 178–180. – (Б-ка укр. класиків).
50. *Могілянський, М. М.* Спогади про М. М. Коцюбинського [Текст] / М. М. Могілянський // Червоний шлях. – Х. : ДВУ, 1929. – № 10/11. – С. 110–117.
51. *Могілянський, М.* Стріл / М. М. Могілянський [Текст] // Літ.-наук. вісник. – 1912. – Т. 57. – 269–273.
52. *Могілянський, М.* Честь / М. М. Могілянський [Текст] // Вітчизна. – 1990. – № 1. – С. 92–176.
53. *Мукосеева, Л. П.* Листування М. С. Грушевського з М. М. Могілянським [Текст] / Л. П. Мукосеева // Вісник Київ. славістичного ун-ту. – К., 2004. – № 18. – С. 203–220. – (Серія : історія)
54. НД ВР РДБ. – Ф. 376 (В. Є. Грабаря). – Картон 6. – № 20.
55. НД ВР РДБ. – Ф. 695. – Оп. 6. – Од. зб. 19. – Арк. 1.
56. *Онацький, Є.* Могілянський Михайло [Текст] / Є. Онацький // Укр. мала енциклопедія : в 4 т. / Є. Онацький. – Буенос-Айрес, 1947. – Т. 2.
57. Особові архівні фонди Інституту рукопису : путівник / упоряд. : О. С. Боляк, С. О. Булатова, Т. І. Воронкова та ін. – К., 2002. – 766 с.
58. *Пирожков, В. М.* Издательство и книжный склад [Текст] : книги, выходящие в 1904–5 гг. / В. М. Пирожков. – СПб. : [б. и., б. д.]. – 50 с.
59. *Полонська-Василенко, Н. Д.* Київ часів М. Зерова та П. Пилиповича [Текст] / Н. Д. Полонська-Василенко // Хроніка 2000. – К., 1993. – Вип. 1-2 (3-4). – С. 117–135.
60. *Полонська-Василенко, Н. Д.* Українська Академія наук : (нарис історії) [Текст] / Н. Д. Полонська-Василенко. – К. : Наук. думка, 1993. – 215 с.
61. *Пристайко, В.* Михайло Грушевський і ГПУ – НКВД. Трагічне десятиліття : 1924–1934 [Текст] / В. Пристайко, Ю. Шаповал. – К. : Україна, 1996. – 331 с.
62. Протоколи Центрального комітета и заграничных групп конституционно-демократической партии [Текст] : в 6 т. : 1912–1914 гг. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 1997. – Т. 2. – 520 с.
63. РДАЛМ. – Ф. 612, ГЛМ. – Оп. 1.
64. РДАЛМ. – Ф. 631, СП СССР. – Оп. 15. – Од. зб. 70. – Арк. 7–8.
65. РДАЛМ. – Ф. 1276. – Оп. 1.
66. *Репина, Л. П.* История человеческого знания [Текст] : пособие для вузов / Л. П. Репина, В. В. Зверева, М. Ю. Парамонова. – 2-е изд. – М. : Дрофа, 2006. – 288 с.
67. *Слісаренко, О.* Наше сьогодні [Текст] / О. Слісаренко // Вапліте. – 1927. – № 3. – С. 137.
68. Українська жінка у визвольній боротьбі (1940–1950 рр.) [Текст] : бібліогр. довідник / упоряд. Н. Мудра. – Л. : Світ, 2004. – Вип. 1. – 192 с.

69. Федоров, Н. Канал и судьбы («Дмитровский вестник», Московская область) [Текст] / Н. Федоров // Журналистика как поступок : сб. публикаций победителей и финалистов премии им. А. Сахарова / ред. А. К. Симонова. – М : Медея, 2004.
70. Филипович, О. Спомини про брата [Текст] // Київ. неокласики / упоряд. В. Агеєва. – К. : Факт, 2003. – С. 137–160. – (Серія «Укр. мемуари»).
71. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6.
72. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20.
73. ЦДАМЛМ України. – Ф. 195. – Оп. 1.
74. ЦДА України (м. Київ). – Ф. 1235. – Спр. 646. – Арк. 20, 21.
75. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України [Текст] : путівник / уклад. Ю. Кулініч, С. Куц, М. Ходоровський. – К., 2005. – Вип. 2. – 618 с.
76. Чабан, М. Січеслав у серці [Текст] / И. Чабан. – Д. : ВПОП «Дніпро», 1994. – 105 с.
77. Червоний шлях (1923–1936) [Текст] : систематичний покажчик змісту / упоряд. Н. В. Лощинська. – К., 2003. – 214 с.
78. Чернігівський державний архів. – Ф. 145. – Оп. 1. – Спр. 551. – Арк. 150.
79. Шевчук, В. Могилянські. Забута письменницька родина України [Текст] / В. Шевчук // Україна. – 1988. – № 27. – С. 8–9.
80. Шумило, Н. «Ваша робота марно не загине» [Текст] / Н. Шумило // Україна. Наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 342–345.
81. Шумило, Н. «Життя людське – храм, а не морг!» [Текст] : про роман Михайла Могилянського / Н. Шумило // Вітчизна. – 1990. – № 1. – С. 86–91.
82. Шумило, Н. Талант глибокий, багатогранний [Текст] / Н. Шумило // Літ. Україна. – 1989. – 6 лип.
83. Эльзон, М. Д. Издательство М. В. Пирожкова [Текст] / М. Д. Эльзон // Книга : исследования и материалы. – М. : Книга, 1987. – Сб. 54. – С. 159–185.

Ляшко С. М. Керівничий Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України М. М. Могилянський: досвід просопографічного дослідження.

Ключові слова: Могилянський Михайло Михайлович, суспільно-політичне життя, Всеукраїнська академія наук, Постійна комісія для складання біографічного словника діячів України, українсько-російські зв'язки.

Дослідження життєвого шляху М. М. Могилянського присвячене подіям, вчинкам, обставинам, оточенню, творчим пошукам і внутрішньому світові цієї непересічної особи в історії української культури. Для досягнення цієї мети притягалися методи історії, біографістики, соціології, літературознавства, культурної антропології тощо. Найбільше багатобарвний талант Михайла Могилянського розкрився під час його праці в ВУАН (Всеукраїнська академія наук), зокрема в її Біографічній комісії, що є центральною темою дослідження. Історія життя М. М. Могилянського наочно

засвідчує ту обставину, що історія ВУАН є сукупністю окремих людських історій — не тільки видатних учених та організаторів вітчизняної науки, а й скромних подвижників, таких як М. М. Могилянський.

Lyashko S. M. Head of Permanent committee for creation of bibliographical dictionary of Ukrainian prominent figures M. M. Mogylyanskyi: experience of prosopographic research.

Key words: Mogylyanskyi Mykhailo Mykhailovych, social-political life, Ukrainian Academy of Science, Permanent committee for creation of bibliographical dictionary of Ukrainian prominent figures, Ukrainian-Russian ties.

Researched the lifetime of M. M. Mogylyanskyi, devoted to events, decisions made, circumstances, environment, inner creation search and inner world of this special person in the history of Ukrainian culture. For the achievement of this goal one used methods of history, biography science, sociology, literature science, cultural anthropology, etc. The many-sided talent of Mykhailo Mogylyanskyi was demonstrated mostly during his work in Ukrainian Academy of Science, particularly in Biographical committee which is a central topic of research. Life path of M. M. Mogylyanskyi demonstrated that the history of Ukrainian Academy of Science is a summation of separate people's life histories — not only prominent scientists and organizers of national science, but also modest fellow campaigners like M. M. Mogylyanskyi.

Ляшко С. Н. Руководитель Постоянной комиссии для составления биографического словаря деятелей Украины М. М. Могилянский: опыт просопографического исследования.

Ключевые слова: Могилянский Михаил Михайлович, общественно-политическая жизнь, Всеукраинская академия наук, Постоянная комиссия для составления биографического словаря деятелей Украины, украинско-российские связи.

Исследование жизненного пути М. М. Могилянського посвящено событиям, поступкам, обстоятельствам, окружению, творческим поискам и внутреннему миру этой незаурядной личности в истории украинской культуры. Для достижения данной цели использовались методы истории, биографистики, социологии, литературоведения, культурной антропологии и тому подобное. Больше всего разносторонний талант Михаила Могилянського раскрылся во время его труда в ВУАН, в частности в ее Биографической комиссии, которая является центральной темой исследования. История жизни М. М. Могилянського наглядно удостоверяет то обстоятельство, что история ВУАН является совокупностью отдельных человеческих историй — не только выдающихся ученых и организаторов отечественной науки, но и скромных подвижников, таких как М. М. Могилянский.